

XVI. YÜZYIL OSMANLI FAKİH VE SÛFİLERİNİN SEMÂ, RAKS VE DEVRÂN TARTIŞMALARINDA LEHTE VE ALEYHTE KULLANDIKLARI HUKÛKİ DELİLLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Ahmet İNANIR*

Özet

Bu çalışma XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti fukahâ ve sûfilerinin raks ve devrân tartışmalarında lehte ve aleyhte dayandıkları hukûkî delilleri tespit ederek değerlendirmeye çalışmaktadır. Fukahâ fetvasını daha çok Hanefî fıkıh külliyâtından istifade ederek temellendirirken, sûfîler ayet ve hadisler yanında çeşitli tefsir kitapları ve Şafîî mezhebinden yararlanmışlardır. Fukahânın fıkıh kitaplarındaki fetvalarla sosyal olguya yaklaşmasının toplumda çeşitli tepkilere neden olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fukaha, Sûfî, Raks, Devrân, Fetva

Legal Evidences and Their Evaluation That 16th Centruy Ottoman Fuqaha and Sufis Used For and Against In Sûfi Dance and Sufi Whirling Discussions

Abstract

This study aims to identify and investigate the legal evidences that 16th century Ottoman Fuqaha and sufis used for and against in sufi dance and Sufi whirling discussions. While fuqaha form their fatwa making use of Hanafi fiqh corpus, sufis made use of various interpretationbooks and Şafîî madhab in addition to verses and hadiths. It is understood that fuqaha' handling the social facts according to fetwas in the fiqh books led to some reactions in the society.

Key Words: Fuqaha, sufi, sufi dance, sufi whirling, fatwa

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Ün. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Giriş

Semâ, raks ve devrânın meşruluğuyla ilgili fukahâ ile sûfler arasında yapılan tartışmalar, Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren kendilerini “sâhib-i zaman ve mehdî-i devrân” olarak gören kutup anlayışına sahip, karizmatik kişiliğe sahip sûflerin sebep olduğu çeşitli isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Nitekim 1416 yılında Şeyh Bedreddin, 1511’de Şah Kulu, 1512’de Nur Ali Halife, 1520’de Şah Velî ve nihayet 1527’de Şah Kalender isyanları bu tip isyanlardandır.¹ İran’da şahlar devleti Safevî tarikatına dayanarak kurulmuştur.² Bu konuda yeterince devlet tecrübesine sahip yöneticiler, sûfî meşâyîha karşı tedbiri elden bırakmamış, bunların ileride tehdit olabilecek bir kıvama ulaşmamasına azami gayret göstermiştir. Meselâ bir tehdit oluşturması ihtimaline karşı payitaht merkezinden uzakta Mısır’da bulunan Şeyh İbrahim Gülşenî (ö. 1534)’yi İstanbul’a celb edilerek tasavvufa dair yazdığı eserleri İbn Kemal (ö. 1534) gibi dönemin ileri gelen fukahâsına inceletmiş, onların eser hakkındaki mütaalaları doğrultusunda hareket etmişlerdir.³ Aynı şekilde Ebussuûd Efendi de Şeyh Sünbül Sinan Efendi’nin raks ve devrânın cevazıyla ilgili eserini incelemiş eser hakkında müsbet görüş belirtmiştir.⁴ Yine Zenbilli Ali Cemâlî Efendi’nin “Bu risâlede zikrolunanların cümlesi sahihtir. Bu risâleyi inkâr idüp, hilâfına i’tikad idüp, itiraz eden küfrü mürtekib olur”⁵ şeklinde Türkçe

¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sûfliğine Bakışlar*, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 108-109; Yine bu dönemlerde bir çok Halvetî ve Gülşenî halifesi Karamanlı Şeyh diye bilinen Muhyiddin-i Karamanî (ö.957/1550) mehdî olmak ithamı ve vahdet-i vücûd meselesini yanlış yorumladıkları gerekçesiyle idam edilmiştir. (Nev’izâde Atâî, *Hadâiku’l-hadâik fi tekmileti’ş-şekâik*, Neşreden: Abdülkadir Özcan, Çağrı yay., İstanbul 1989, c. 2, s. 62-63).

² Kâtip Çelebi, *Mizânu’l-hak fi ihtiyârî’l-ehakk*, Sadeleştiren: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul 2001, s. 57.

³ Beşir Efendi, *Semâ ve Devrân Risâlesi*, Slm. Ktp., Esad Ef., 1352, vr. 46a-b; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İstanbul 2000, s. 347-350; Nihat Âzamat, “İbrahim Gülşenî”, *DİA*, İstanbul 2000, c. XXI, s. 301-303; Rüya Kılıç, *Osmanlı Devleti’nde Gülşenî Tarikatı (Genel Bir Yaklaşım Denemesi)*, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1272/14648.pdf>, s. 212-213, 24.04.2013.

⁴ Vaktâkim şu üzerime arz olundise, nazar ettim ve buldum, şer’i kavîme muvafık buldum. Kabul ettim, razı oldum ve dahi onları ırza eyledim. (Ebussuûd Muhammed b. Muhammed el-İ’ mâdî, *Risâle-i Tahkikiye-i Hazreti Seyyid Sinân*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No: 06 Mil Yz A 3316, vr. 1-57b).

⁵ İstanbul Üniversitesi, Ktp., TY., nr. 3868; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2835.

bir fetvası bulunmaktadır. Aynı meâlde Şeyhülislâm Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi (1543-1545)'nin Arapça bir fetvası bulunmaktadır.⁶

Oğlan Şeyh İsmail-i Ma'sukî (ö. 1538)'nin yargılanması ve neticede idamı aynı şekilde olmuştur.⁷ Yine zındıklık ve ilhad suçlamasına muhatap olan Şeyh Muhyiddin-i Karamanî (ö.1543) ve müridi olan Usûlî'nin (ö. 1538) sapkın görüşleri olduğu iddiasıyla şeyhülislam Ebussuud Efendi (ö. 982/1574)'nin verdiği fetvayla idam edilmiştir.⁸ Diğer taraftan yöneticiler, İran ile mücadele yıllarında ehlibeyt sevgisini ön plana çıkaran temelde Safevilerle aynı tarikat geleneğinden gelen Halvetîleri maddi ve manevi olarak desteklemiştir.⁹

1.Raks ve Devrân Hakkında Lehte ve Aleyhteki Hukûkî Deliller

Zikir esnasında yapılan ve adına semâ, raks ve devrân gibi farklı isimler verilen bazı hareketlerin dinen meşru olup olmadığı hususu, Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi fıkıh ve tasavvuf literatüründe öteden beri tartışılan konulardan biridir. Zamanla sûfiler arasında yaygınlık kazanan semâ, raks ve devrâna karşı bir kısım fukahâ şiddetli tepki göstermiştir.¹⁰ Bu tepkilere cevap vermek durumunda kalan sûfiler sayesin-

⁶ Âtîf Efendi Ktp., nr. 1398; Öngören, *a.g.e.*, s. 377, 172 no'lu dipnot.

⁷ Ocak, *a.g.e.*, s. 62-63.

⁸ Lâtîfî, *Tezkire-i Lâtîfî*, İstanbul 1314, s.91-92; Kılıç, *a.g.m.*, s. 213.

⁹ *Mesele*: Halvetî tarikinde olan dervişler, sultanın duacılarıdır, ihtiyârlarıyla "Hu, hu." derler, kalkmak, dönmek, şer'an helal midir ve haram mıdır? Şeyhlerimiz akvâlidir, zira şeyhler birbirine muhalif oldular, hemen sultanın ilm-i muhit olduğu "ma hüve'l-hak." ne ise beyan oluna. Helal ise haram diyen kâfir olur mu? Tecdid-i iman ve tecdid-i nikâh lazım olur mu? Haram ise helal diyen kâfir olur mu? Tecdid-i iman ve tecdid-i nikâh lazım olur mu? Cevap: Haramdır, ama haramlığını inkâr eden tekfir olunmaz. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 79b-80a); Düzdağ, *a.g.e.*, s. 134; Öngören, *a.g.e.*, s. 256-269; Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniv., İlahiyat Fak. Dergisi*, XXXIX, s. 546.

¹⁰ Süleyman Çelebi (eş-Şehir bi Geleryânî), *Risaletün mabkûletün ala reddi risaleti'l-Müftî Ali Çelebi*, Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 11, vr. 125b-127b. Risale Abdurrahman Muhyiddinzâde tarafından 1231/1815 yılında istinsah edilmiştir. Mevlana Rûmî Süleyman Çelebi mevlid yazarı Süleyman Çelebi değil Kanûnî dönemi müderrislerinden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâîku's-şekâik*, Neşreden: Abdülkadir Özcan, Çağrı yay., İstanbul 1989, c. I, s. 478-79); İbn Kemal, *Risale fi beyânî'r-raks ve'd-deverân*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 858, vr. 206b-207b. (Aynı risalenin bir başka nüshası sehven Halvânî adına kaydedilmiştir. Yapılan incelemede risalenin İbn Kemal'in risalesiyle aynı özellikte olduğu görülmüş, raks ve devrânın Hanefî fıkıh literatüründeki yerleri zikredilmiştir. Giriş kısmında "Halvânî" den yapılan alıntı olması münasebetiyle "Hulvânî" adına kaydedilmiştir. Risalenin ismi *Risâle fi Tahkiki'l-Hak ve İbtali'r-Reyî's-*

de konuyla ilgili zengin bir literatür meydana gelmiştir.¹¹ Nitekim Yavuz Sultan Selim (ö. 1520) döneminde raks ve devrân tartışması gündeme gelmiş, bazı fakihlerden fetva istenmiştir. Onlar da “deveran bir rakstır, raksın haram olduğu icma ile sabittir. Dolayısıyla ona helal diyen kâfir olur. Helâl demeyen fakat o hareketlere katılan kimse ise fasık olur” fetvası verince tartışma yeniden başlamıştır.¹² Meşâyih da bu fetvaya karşı eserler yazarak itiraz etmiştir. Dolayısıyla bu çalışma XVI. Yüzyıl Osmanlı fakih ve sûfilerinin fetva ve risalelerinden hareketle Osmanlı fukahâsı ile sûfi meşâyih arasında çeşitli tartışmalara konu olan semâ, raks ve devrân konusunu lehte ve aleyhteki hukûkî delillerini tespit etmeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca; bu makalede, raks ve devrân hakkında bir fakihin birbiriyle çelişir gibi görünen görüşlerini te’lif etme imkânı araştırılmaya çalışılacaktır. Ancak bu yüzyıldaki bütün fakih ve sûfilerin¹³ görüşlerini incelemek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından; fakih olarak bu yüzyılın ilk ve son yarısının öne çıkmış iki şeyhülislamı olan İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi’nin görüşleri, konuyla ilgili 100’ü aşkın fetvasından ve diğer eserlerinden hareketle incelenmeye çalışılacaktır. Raks ve devrâna cevaz verenlerin delilleri ise; Sünbül Sinan Efendi’nin “Risale-i Tahkikiyye adlı eseri, yine sûfi tezlerinin kendisinde vücûd bulduğu Müfti Ali Çelebi’nin “Risale fi hakkı'd-devrân ve'r-raks” adlı risalesi¹⁴ ve bu risaleye yazılan reddiye ve şerhten istifade edilecek-

Suflîye fi'r-Raks ve'd-Deveran' dir. Arşiv no: 01 Hk 46/7, Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, vr. 174b-175b); Dilaver Gürer, “Osmanlılar'da Semâ, Devrân, Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislam Risalesi”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara 2010/2, Sayı: 26, s. 4.

¹¹ Semâ, raks ve devrân tartışmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 57-59; Ferhat Koca, “Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara, 2004, Sayı: 13, s. 66-70.

¹² Sünbül Yûsuf Sinan Efendi, *Risâlet-i Tahkikiyye*, Arşiv No: 06 Mil Yz A 4784/1, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, vr. 1b-23b.

¹³ Aslında bu tartışmayı klasik anlamda fukahâ ve sûfi meşâyih arasında yaşanan bir tartışma olarak değerlendirmek çok da isabetli değildir. İsimlendirmeyi fukahâ ve sûfi meşâyih arasında değil de cevaz verenler ve cevaz vermeyenler şeklinde yapmak daha doğru olmaktadır. Çünkü İbn Bahâeddin gibi Nakşî birçok meşâyih bu tartışmada taraf olmamıştır. Fakat yine de literatürdeki yaygın kullanımı da dikkate alarak fukahâ ve sûfi isimlendirmesi tercih edilmiştir.

¹⁴ Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'yle Müfti Ali Çelebi'nin farklı kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Bahâeddin, Müfti Ali Çelebi'ni risalesi üzerine yazdığı risalede Ali Cemâlî Efendi'yi de tenkit etmektedir. Bkz. (İbn Bahâeddin, *Risâle alâ risâle Ali Çelebi fi'd-devrân ve'r-raks*, Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, Müs-

tir. Bunların yanı sıra leh ve aleyhte verilen fetvalardan ve fakihlerin fetvalarının soru kısmında bulunan ifadelerden istifade edilerek tespit edilmeye gayret edilecektir.

1.1. Raks ve Devrâna Cevaz Verenlerin Hukûkî Delilleri

Cevaz verenlere göre zikir halkasında ibadet niyetine raks ve devrân etmek helaldir. Bunun helalliği âyet ve hadislerle sabittir. "Nitekim ¹⁵ "فأذكروا الله قياما وقعودا وعلى جنوبهم" 15 ayetinin manası her halükârda zikredin demektir. 'Kıyamen' her şekilde kıyama şamildir. Fetva kitaplarında ve bazı tefsirlerdeki haramlık hükmü sadece raks ve devrân olduğu için değil, işi oyun ve eğlence noktasına götüren sapkınlar içindir.¹⁶ "Allah'ı çokça zikredin"¹⁷ ayeti hakkında Hâfızüddin en-Nesefî (ö. 710/1310) "Medârikü't-Tenzil ve hakâiku't-te'vîl" adlı tefsirinde ve İmam Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nîsâbûrî (ö. 468/1075-76) "el-Vasît fi tefsîri'l-Kurâni'l-Mecîd"¹⁸ adlı tefsirinde, zikrin farz ibadetlerden olduğunu ifade etmişlerdir. Farz ibâdetlerin açıkça yapılması, insanları töhmetten kurtaracağı için daha doğru ve daha sevimlidir. Beyzâvî ve Ze-

tensih: Ahmed Karsî, İstinsah Yeri: Kızıldağ (Adana), Arşiv no: 60 Zile 114/3, vr. 188b-191a).

¹⁵ **Onlar ayakta, oturarak ve yanlarına yatmış halde Allah'ı zikrederler...(Âl-i İmran, 3/191)**

¹⁶ "Pes (doğrusu) devrân ve darban kıyam onda dâhildir ve hem Kur'an'da zikrolan üç hal hepsini kapsar. Bu da devrân ve darbin ol halde dühûlune delalet eder. Ama kütüb-i fetâvâda mezkûr ve bazı tefâsirde mestûr olan hurmet (haramlık), raks mahza devrân ve darb-ı arz olduğu için değildir. Bilakis bi sebîlî't-teşehhi ve't-telehhi ashâb-ı shevât ve erbâb-ı menhiyyât işleyip melâhiye mukaranetde bulunduğu içindir. Kimi uzemâ-i ulemâ ve hukemâ-i küberâ ol hususu tahrir ve takrir etdiklerinde sıfat-ı mübtedîin ve evsaf-ı lâibin üzere zikrederler ve la'b ve lehv ve menâhi ve melâhiye mukaranetle ederler. Nitekim sâhibi'l-kâmûs لعب ورفض الرقص ای لعب ورفض الرقص ve Bezzâziyye من ذهب الى الغزو وفتاته صلوة فقد ارتكب سبع مائة كبيرة فما ظنك بمنزل هذا الحضور او ... شيطان يسمى باين فلان او اخ فلان وغرضه استماع الدف والمزمار واللعب بالرقص الذي احذته اول السامري حين اخرج لهم (Bazı fetva kitaplarında sûflik, oyun ve eğlence ile meşgul olan kedinin bir türü olarak zikredilmiştir) buyurmuştur. Öyle olsa bu kelimâtın hükmü ehl-i lu'b ve lehv ve menâhî ve onların tarzında olan harekât-ı şeniaya müteallıktır. Sulehâ-i zâkirin ve fukara-i muvahhidin ve onların harekâtlarına sîdk-ı niyyet ve hulûs-i tavîyyet birle tevâcüdlerine taallukları yoktur."(Ahmed b. Muhammed el-İmâdî Ebussuûd, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, (Derleyen Velî b. Yusuf), İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187, vr. 230b).

¹⁷ Ahzâb, 33/41.

¹⁸ Bu eseri için bkz. "el-Vasît fi tefsîri'l-Kurâni'l-Mecîd" (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcüd vd.), I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.

maşerî de tefsirlerinde nafîle ibâdetleri gizlice yapmanın daha doğru, farz ibâdetleri ise açıktan yapmanın daha makbul olduğu görüşündedir. Çünkü farz ibadetlerin açıktan yapılması, insanların ona uymalarını, gafletten uyanmalarını sağlar ve zikrin onların kalplerinde iyice yerleşmesine vesile olur. İşte bu tefsirler, cehrî zikri kötöleyenlere karşı bir cevap, hatta bir azar ve tehdittir. Ayrıca Hz. Peygamber zikrin açıktan ve çokça yapılmasını, bu hususta gayretli olunmasını şu hadisiyle teşvik etmektedir: "Allah'ı çokça zikredin. Öyle ki münafıklar, 'Siz riya yapanlardan mısınız?' desinler."¹⁹ Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber, "Lâ ilahe illallah zikrini çokça söyleyin, tâ ki (münafıklar) 'şüphesiz siz riya-karsınız' deyinceye kadar"²⁰ buyurmuştur.²¹ Onlara göre raks "helaldir ve haramdır diyenin kendisi kâfirdir". Kurtubî ve Bezzâziyye gibi âlimler sürekli kiyl-u kal (şöyle denildi, dedi vs.) ile meşgul olduklarından dolayı bu konuda gaflete düşmüşlerdir. Maalesef fukahâ garaz ve taassup üzerindedir.²²

"من تشبه بقوم فهو منهم"²³ hadisi mucebince raks ve devrân ahvâl-i arşda deverân eden melâikeye teşebbühdür ve Hz. Peygamber raks etmiş, hatta mübarek ridası arkasından düşmüştür. Fâhru'l-İslâm Pezdevî (ö. 482/1089)'nin "devrânın haram oluşu sarîh nass ile sabittir" sözü de tam bir cehalettir. Çünkü bu hususta sarîh bir nass yoktur. Bu konudaki hadis papazların elbisesini giyen, onların kullandığı kuşağı kuşanan ve putlara tapan kimseler hakkındadır. Raks ve devrân ile Allah'ı zikredenlerin müşriklere benzemediği apaçık ortadadır. Onlar benzese benzese tavaf eden hacılara ve arşın etrafında dönerek Allah'ı tesbih eden melekeler²⁴ benzetilebilir. Kim sûflerin devrânını müşriklerin raksına benzetirse, bu yanlış bir benzetme olur. Devrân yapanlara iftira etmiş ve sû-i zanda bulunmuştur, hâlbuki sû-i zan küfürdür.²⁵

¹⁹ Bu hadisin farklı lafızlarla rivayeti için bk. Alâuddin Ali et-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, I, 414, hadis nr. 1754; I, 439, hadis nr. 1897, 1898.

²⁰ Bu hadise, farklı lafızlarla bk. el-Hindî, *a.g.e.*, c. I, s. 414, hadis nr. 1753; Ebu'I-Kasım Süleyman b. Ahmed Taberani, *el-Mu'cemü'l-kebir*, nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Beyrut, ts., c. XII, s. 131.

²¹ Müfti Ali Çelebi, *a.g.e.*, vr. 125a; Koca, *a.g.m.*, s. 45; Gürer, *a.g.m.*, s. 14.

²² Sünbül Sinan Efendi, *Risâletü't-Tahkikiyye*, 2a.

²³ "Bir topluma benzeyen onlardandır" hadisi kastedilmektedir.

²⁴ Burada Zümer, 39/75. ayete telmih vardır.

²⁵ Müfti Ali Çelebi, *Risale fi hakkı'd-devrân ve'r-raks*, Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 11, vr.

Devrân raks değildir, onun raks olarak tanımlanması din ve lügat açısından isabetli değildir. Raks kavramı, sadece eğlenen, oyun oynayanların gösterdikleri hareketler için kullanılmamaktadır. Örneğin “adam raksetti” demek “oyladı” demektir. “Deve raksetti” denildiğinde “hareket etti” anlamına gelir. “Şarap raks etti” demek “kaynadı” demektir. Yani raks sadece kadınlı erkekli bir araya gelmiş bir topluluğun iştret meclisinde zurna ve davul ile icra ettikleri oyun, deve ve şarap hakkında kullanılan bir kavramdır. Devrânın bu türden bir oyun olmadığı da ma-lumdur.²⁶ Onlara göre Sâmîrî'nin raksı, buzağıya tapmak ve ulûhiyeti buzağıda iddia ederek Allah'a şirk koşmak içindir. Hâlbuki sûfiler, tev-hid ehli olup devrân ile Allah'a ibadet ederler. Günümüzde bir takım mutaassıp fukahânın dışında ehl-i zikri oyun oynayan kimseler olarak değerlendirilen hiç kimse yoktur. Ayrıca Hz. Peygamber (sav) döneminde Habeşistan'dan mizmar ve def ile oyun oynayan bir topluluk gelmişti. Hz. Peygamber (sav) onların geldiğini duyunca Hz. Aişe'ye: “Ey Hü-meyrâ, Habeşlilerin oyununu seyretmek ister misin?” diye sormuş; o da “evet” cevâbını verince, onun elini tutarak kapıyı açmış ve Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in koltuğunun altında Habeşlilerin gösterisini izlemiştir.²⁷ Onlara göre devrânın mutlaka raks olduğu ve oyunun hükmünün onlara dahi şâmil olduğu kabul edilse bile bunun haramlığı konusunda icma yoktur. Nitekim İmâm Şâfiî, İmâm Gazzâlî ve onların emsâli kimseler cevaz vermektedir. Bu durumda raks ve devrâna haram diyenlerin müç-tehit bir imamı da tekfir etmeleri gerekecektir ki, bunun fikhî hükmü ise, bu kimselerin tövbe etmemeleri hâlinde öldürülmeleri veya recm edilme-leridir. İctihâdî bir konuda ehl-i kible tekfir edilemez. Ehl-i kibleyi tekfir

124a; Sünbül Yûsuf Sinan Efendi, *a.g.e.*, vr. 4 vd. ;Koca, *a.g.m.*, 43; Gurer, *a.g.m.*, s. 12.

²⁶ Ebussuûd Efendi'ye ait bir fetvanın soru bölümünde sûfi tezleri şu şekilde yer almaktadır: “Nitekim furû-u Şâfi'yye'de şöyle buyurulmuştur: الغناء بمجرد الصوت من غير آلة ومماعه مكروهان غير محرمن وضرب القضيب مكروه غير محرم وكذا الرقص لأنه مجرد حركات على استقامة وقد ثبت أن النبي صلى الله عليه وسلم وقف لعائشة ليسيرها وهي تنظر فهذه مقائس والنصوص تدل على إباحة الغناء والرقص وضرب الدف ولعب بالدرق والحراب والنظر إلى لعب الحيشة والزنج (Çalgısız, sadece ses ile şarkı söyleme ve onu dinleme haram olmayıp mekruhtur. Yine çubuklu çalgı (davul vb.) haram olmayıp mekruhtur. Raks da öyledir. Çünkü raks bir düzen içinde hareketlerden ibarettir. Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'ye, Habeşliler'i oynarken seyretmesine müsaade etmiştir) ve İmâm Ali Hümam Gazzâlî de buyurmuştur ki: فهذه مقائس والنصوص تدل على إباحة الغناء والرقص وضرب الدف ولعب بالدرق والحراب والنظر إلى لعب الحيشة والزنج (Bunlar ölçülerdir. Nasslar şarkı söyleme, raks, def çalma, kalkan mızrak oyunu oynama, ayrıca Habeşi ve zencilerin oyununu seyretmenin mübah olduğuna delalet eder.)” (Ebus-suûd, *a.g.e.*, vr. 230b).

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/116.

etmek küfürdür.²⁸ Onlara göre, devrânın haram olduğuna dâir ne âyet ne de hadis vardır. Yine onun haramlığı konusunda İmam-ı A'zam'dan bir görüş nakledilmemiştir. Hanefi mezhebine göre caiz olmayan bazı ibâdetlerde bile Şafî mezhebiyle amel etmek (teşeffü') caizdir.²⁹ Örneğin gıyabî cenaze namazında olduğu gibi zikir meselesinde de Şafî mezhebine tabîi olunabilir. Ayrıca tekfiri gerektiren icma, sahabeler arasında vukûu bulan ve mevcudiyeti tevatür ile kesin olarak sabit olan icmadır. Böyle bir icmanın gerçekleştiği de bilinmemektedir. Dolayısıyla bu konuda icmanın bulunduğunu iddia etmek büyük bir iftiradır. Usûl ilmi kâidesince meşhur veya ahad yolla gelen icmaya muhalefet eden kimse de tekfir edilemez. İcma olduğu iddiası kabul edilse bile bu ancak cihet-i ihtiyârîyle olduğunda³⁰ ve tesannu ve tekellûf bulunduğu söz konusu olmalıdır.³¹

²⁸ Fukahâya göre de ehl-i kible kim olduğu belirlenmeden umûmen tekfir edilemez. Ama belli bir kimse bilinçli bir şekilde küfür ifadesini kullanmışsa ya da küfrü gerektiren bir fiil vb. işlemişse ittifaqla tekfir edilir. (Süleyman Çelebi *a.g.e.*, vr. 127b).

²⁹ Abdülâhad Nuri Efendi, İbn Kemal'in konuyla ilgili şu fetvalarını delil olarak ileri sürmektedir: "Zeyd-i Hanefiyyü'l mezhep bir meselede teşeffü edip bu meselede Şafîi hazretleri masdar-ı hata ihtimali de vardır deyû Şafîi kavliyle amel edildiğinde Zeyd'e ne lazım gelir? Cevap: Nesne lazım gelmez. Ayrıca "asıl meseleye ârif olan mezâhibden birinde isabet zannettiği mesele ile amel eylemek ona lazımdır" buyurmuştur. (Abdülâhad Nuri Efendi, *Risale fî deverâni's-süfîyye*, y.y., t.y., s. 95) Ebussuûd Efendi konuyla ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: "Teşeffü' hususu, Diyâr-ı Rûm'da cârî olmaya deyu men-i sultânî vâki olmuştur." (Bkz. Ebussuûd, *Ma'rûzât*, Amasya Sultan Bayezid Ktp. 937/2, vr. 154b; Düzdağ, *a.g.e.*, s. 67).

³⁰ Ebussuûd'un fetvasının soru kısmında yer alan sûfilere ait iddia şu şekildedir: "Nitekim Tuhfetü'-s-sefere adlı kitabda buyurulmuştur ki: "Kim وبالجملة والقرآن وياجملة السماع والرخص حرام وان كان في مجلس القرآن وبالجملة" ve "والوعظ اذا كان ذلك اختيارا واما العشاق فهم المضطرون" ve Zemahşeri (ö. 538/1 144) i'tizaline binaen muhabbetullahu inkâr edip, ehl-i muhabbetin harekâtına ve sıfatına dahl ettiği için Mevlânâ Sadeddin ve İmâm Fahrreddin Râzî ve Şeyh Ali Semerkandî ana ne tefri'ler ve ne teşnî'ler edüb kelimâtını ehlullah buğzuna ve adavetine hamlederler." (Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 230b).

³¹ Sünbül Yûsuf Sinan Efendi, *a.g.e.*, 2a-23b; *Mesele*: "İhtiyarla raks haramdır." dediklerinde, "İmam-ı Şafîi ve İmam-ı Gazzâlî ve bunların emsâli fazıllar helaldir, demişlerdir. Bunları dahi tekfir ederler mi?" deseler, şer'an cevap nedir? *Elcevap*: "İhtiyar ile raks helaldir." diyeni tekfir ederler. Mesâil-i şer'iyenin ihtisası olmaz. Ahkâmı şer'iyeden kimse müstesna olmaz. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 76b; İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 28a); Müfti Ali Çelebi, *a.g.e.*, vr. 124a-125a; Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 230b-231b; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre, Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şûle Yay., İstanbul, 1998, s. 133; Süleyman Çelebi *a.g.e.*, vr. 126b; Koca, *a.g.m.*, s. 44; Gürer, *a.g.m.*, s. 12-13.

Sûfilere göre İbnü'l Bezzâz, Pezdevî ve Kara Emre el-Hâmîdî el-Karamanî (ö. 860/1455) ne müçtehitlerden ne başka imamların kendisini taklit ettiği kişiler sınıfından ne de taklit edenlerin taklit ettiği kimselerdendir. Bunlar sağ tarafını sol tarafından ayırt edemeyen kimselerdendir.³² Sûfiler, fukahânın fıkıh literatüründen ortaya koymuş oldukları fetvalara karşı çeşitli itirazlar yapmışlardır. Onlara göre müftü müçtehit olmalıdır. Bunlar sadece kitaplarda yazılan görüşlere dayanmazlar. Bu mertebeye ulaşamayan kimselerin fetva vermesi haramdır. Bu kimselerin kendilerine mahsus görüşü olmayıp mezhepte muhtar görüşlerle amel ederler. Maalesef bu özelliklere sahip müftü de günümüzde gerçekten çok azdır. Bu mertebeye ulaşamayan müftünün ulaşanlardan yararlanması ve fetvasına güvenmesi gerekir. Yalnız fıkıh kitaplarına dayanmak büyük bir hatadır. Bu dönemde fetva verme makamına ulaşamadığı halde haşiyeler ve etraftan ne bulursa cem eden adamların tasnif ettiği fıkıh kitapları yaygınlaşmıştır. Onlar hem doğru yoldan saptılar hem de çoklarını saptırmışlardır. Bu kitaplar Hâvî³³, Câmîu'l-fetâvâ³⁴, Fetâvâ's-sûfiyye³⁵, Müstemilü'l-ahkâm³⁶ gibi eserlerdir. Sûfilerin eleştirdiği bu eserler raks ve devrânın haramlığı konusunda Osmanlı fakihlerinin delil olarak yararlandığı kaynaklar olduğu görülür. Sûfilere göre muteber kitaplarda da birbirine zıt görüşler sehv ve hatadan bir parça bulunmak-

³² İbn Kemal, *Risâle fî Duhûli Veleđi'l-Bint fi'l-Mevkûf ala Evlâdi'l-Evlâd*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, 1049, 51b.

³³ Eserin tam adı *el-Havi li'l-fetava* adıyla Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî (911/1505)'ye aittir. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. (Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-Havi li'l-fetava*, Tahkik Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 3. bs., Kahire, Matbaatü's-Saade, 1959/1378.

³⁴ Kara Emre el-Hâmîdî el-Karamanî'ye ait bu eserin bazı nüshaları için bkz. Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 406; Kadızâde Mehmed, nr. 248, 249, 250; Hafid Ef., nr. 94; İzmir, nr. 247; Serrez, nr. 1165; Esad Ef., 617; Fatih, nr. 860, 2287; H. Hüsnü Paşa, nr. 449; Denizli, nr. 157; Ayasofya, nr. 1528, 1529, 1530; Damad İbrahim, nr. 505; Yozgat, nr. 313, 366; Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid Ef., nr. 11212.

³⁵ Fadlullah Muhammed b. Eyyub el-Macevî el-Multanî'in (ö. 666/1267) el-Fetâvâ's-sûfiyye fî Tarîkil-Behâfiye adlı eseri zikredilmektedir. Nüshaları için bkz. Arşiv No: 06 Mil Yz B 914, Milli Kütüphane-Ankara, Yazmalar Koleksiyonu; Atıf Efendi Yazma Eser Ktp., Atıf Efendi, 1134; Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp., Nuruosmaniye, 1994.

³⁶ Nüshaları için bkz. Fahreddin Yahya b. Abdullah er-Rumî (ö. 864/1459), Arşiv No: 01 Hk 47, Milli Kütüphane-Ankara, Adana İl Halk Ktp. Koleksiyonu; Arşiv No: 06 Hk 4275, Milli Kütüphane-Ankara, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp. Koleksiyonu.

tadır. Bir kitap “fetva şuna göre derken diğeri bunun tam aksine bir fetvaya yer vermektedir. Fetva verme mertebesine ulaşan bir kimse bile bu görüşlerden hangisinin tercih edilir ve daha kuvvetli olduğunu ayırmakta zorlanmaktadır. Mesela Merginânî'nin Hidââye adlı eseri güvenilirlik ve faziletiyle tanınmakla birlikte birçok konuda hatalar bulunmaktadır.”³⁷ Onlara göre müftülerin fetvalarını dayandırdıkları kitaplar da hatadan korunmuş değildir.

Sûfiler, bu dönem müftülerini, fetvalarını verirken sosyal değişimi dikkate almadan daha önceki fakihlerin raks ve devrânı oyun olarak değerlendiren fetvalarına dayanarak fetva verdiğini iddia etmektedir. Hâlbuki günümüz sûfilerinin yaptıkları raks ve devrânı birkaç mutaassıp müftü dışında kimsenin oyun olarak değerlendirmedini belirtirler.

1.2. Raks ve Devrân Aleyhinde Fukahânın Hukûkî Delilleri

XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en önemli iki temsilcisi kabul edilen İbn Kemal ve Ebussuûd fetvaları ve risaleleri³⁸ incelendiğinde, sema, raks ve devrânın meşru olup olmadığı tartışmalarının dönemin ana gündem maddelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu konudaki tartışmaların asırlar boyu sürdüğü dikkate alındığında söz konusu fetvaların kendi döneminde ve sonrasında delil olarak kullanıldığı hatta bu amaçla derlendiği görülmektedir.³⁹ Bu bölümde, risale ve fetvalardan hareketle fukahânın görüşleri ortaya koymaya çalışılacaktır.

Fukahaya göre raks ölçülü, ıztırab ise ölçsüz hareket olup her ikisi de istisnasız oyundur. Sûfilerin delil olarak ileri sürdüğü zikirle ilgili ayetler⁴⁰ raks ve devrânın cevazına değil, zikrin faziletine delalet eder.⁴¹

³⁷ İbn Bahâeddin, *a.g.e.*, vr. 188b-189a.

³⁸ İbn Kemal, *Fi Tahkiki'l-Hakk ve İbtâlî Sâiri'l-Sûfiyye fi'r-Raks ve'd-Devrân*, Slm.Ktp., M. Hafid Ef. 453, vr. 88b-89a; *Risaletü'l-Münire*, y.y., Cemal Matbaası, 1308; *Fetâvâ'r-raks*, Slm. Ktp., Esad Ef., 696, vr. 37b-39b.

³⁹ İbn Kemal, *Fetâvâ-yı Kemalpaşazâde*, Dârü'l-Mesnevi, 118; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967.

⁴⁰ Âl-i İmran, 3/191.

⁴¹ *Mesele*: “Tâifey-i mutasavvıfa cem olup raks ettikleri şer'an helal midir veya haram mıdır? Bir kimse kütüb-ü fikhiyye ve fetevây-ı Hanefiyye'nin ekseri bu zikir olan raksın hurmetine nâttıktır. Ehl-i tefsir ve İmam-ı Kurtûbî ve onun emsâli fuzâlâ nice mevzûda bu raksın hurmetini tasrih etmişlerdir ve fetvâ dahi vermişlerdir.” dedikte, mezkûr taife; “Bu kelimât taassup üzerinedir. Biz bu raksa helaldir deriz ve haramdır diyen kâfirdir. Allah'ı ayakta ve oturarak zikrediniz, ayeti ile zikir her ne tarikle olursa bu ayet cevazına dâildir. Zira, takdir 'ala külli hal' demektir.” deseler, şer'an ne lazım gelir ve dahi ehl-i hükme bu

Ebussuûd'a göre "Melekût ve semâvât-ı erâzide tedebbür ve tefekkür eden akıl sahipleri hakkında vârid olan âyet-i kerime raks ve devrânın helalliğine temessük ve istidlal etmek müslümana yakışmaz. Raks ve devrânın helal olduğuna bu ayeti delil olarak ileri sürenler Allah'a iftira etmiş olur. Zira ayeti bu şekilde yorumlamak ayetin manasını tahrif edip kendi hevâ-yı nefsine onu tâbi etmektir ve derhal bu kimselerin tecdîd-i imân ve tecdîd-i nikâh yapmaları lâzımdır."⁴²

Ebussuûd'a göre ⁴³ "من تشبه بقوم فهو منهم" hadisi sahihdir. Maalesef şimdiki zaman sûfilerinin ettikleri raks gerçekte kâfirlerin horon tepmesidir ve bunların fiilleri meleklerle benzeme değil kâfirlere benzemezdir. Hz. Peygamber'e raks isnad etmek de küfürdür. Zira raks e'âl-i süfehâdır, enbiyâdan birine sehven isnad etmenin küfür olduğu kütüb-ü fetâvâda yazılıdır."⁴⁴

Fukahâya göre raks ve devrânın haramlığı Kur'an, sünnet, icma ve kıyasla sabittir. Bu naslara rağmen raks ve devrânın meşruluğu konusunda delil getiren ve kıyas yapan kimseler şeytanın kardeşleri gibidir. Bu kimseler müçtehitlerin icmasıyla tekfir olunmuştur ve defalarca müftüler fetva vermişlerdir. Bunlara şiddetli ta'zîr ve hapis ile men lâzımdır. Eğer memnû' olmayıp "ulemâ, ehl-i zevkin esrarlarına muttali değildir"⁴⁵

var mıdır ki, bu tâife mesâcide gelip bu mekûle va'z etmekten menedeler ve eğer men etmezler ise âsim olurlar mı? *Elcevap*: Raks haramdır, hadd-i zâtında ibadet meclisinde olmak ile hurmet gitmez, belki daha ziyade olur. Nitekim şüreb-ü hamr haramdır, mes-cidde olacak daha ziyade olur. Helal diyen dalalet üzerinedir. Haram diyeni tekfir eden kendi kâfir avratı bayın olur." Ayet-i mezkûrenin zikrullah ederken raksın hilline delaleti yoktur manası, herhalde zikrullah olmaktan her halde helal olmak lazım gelmez. Böyle anlamak gayet cehaletten ve nihayet delaletden nâşîdir. Ehl-i hükme lazımdır ki ol tâife-i men edeler, eğer memnû' olmazlar ise ta'zir-i belîğ edeler. (İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 75b-79a-b; İbn Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Dârü'l-Mesnevi, 118, vr. 21a-b).

⁴² Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 231a; Düzdağ, *a.g.e.*, s. 135-136.

⁴³ "Bir topluma benzeyen onlardandır" hadisi kastedilmektedir. (Ebû Dâvûd, "Libâs", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/50).

⁴⁴ Düzdağ, *a.g.e.*, s. 136.

⁴⁵ Bu ifade fikhî hükümleri redd ederek halkı yoldan çıkarmaya çalıştığı manasında Oğlan Şeyh İsmal-i Mâ'sûkî'nin idam gerekçeleri içerisinde de yer almaktadır. (Bkz. İstanbul Şer'iyye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Sicili, nr. 4/2, s. 35; Ocak, *a.g.e.*, s. 64); Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 231a; Düzdağ, *a.g.e.*, s. 136; ... "siz bizim delilimizi anlayamazsınız, mahalli düşecek ehliyle söyleşem" diye eşedd-i inkâr ile münkir olsa şer'an ne lazım gelir? Cevap: Gayret-i dini olan ehl-i İslâm'a ol deccâlî eşedd-i hakaretle kürsüden indirip,

demek iddia edilir ve çirkin bir fiil olan raks ve devrânda ısrar ederlerse “zındıktır” ve elbette katlolunmaları vaciptir. Fakat yakalandıktan sonra tevbeleri makbul değildir.⁴⁶ Fukahâya göre İmâm Şâfiî'nin raks ve devrâna cevaz verdiği iddiası sahih değildir, bu isnad kendisine yapılmış bir iftiradır. Sûfîler, ihtiyâr ile raksın haram olduğunu iddia edenlerin bu kimseleri de tekfir edeceğini belirtirler. Fukaha ise şer'î meselelerin umumî kaideler üzerine mebni olduğundan kişilerle işi olmadığı ayrıca hiçbir mezhepte caiz olmadığını iddia ederler.⁴⁷ Fukahâ, İmâm Kurtûbî'nin “raksın haramlığı konusunda İmâm Malik, Şafiî, Ahmed b. Hanbel icma etmiştir. Onların bu icması dört delilden elde edilmiş kesin delil ve nassdır. Buna rağmen nass karşısında kıyas ve ta'lil etmeye çalışan kimseler şeytanın kardeşleridir. Çünkü şeytan Allah'ın secde edin emrine Hz. Adem'in topraktan kendisinin ise ateşten yaratıldığına kıyaslayarak isyan edenlerin ilkidir.”⁴⁸ sözünü delil olarak kullanmaktadırlar. Onlara göre ictihâdî meselelerde müçtehit olmayan İmâm Gazzâlî ve onun emsâlî kimselerin kavillerine itimat etmek caiz değildir. Bununla beraber İmâm Gazzâlî bunu herkese mübah görmemiştir.⁴⁹

döve döve camiden çıkarmak gerektir, gazay-ı ekberdir.” (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 26b-27a; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 93b-94a).

⁴⁶ Düzdağ *a.g.e.*, s. 136.

⁴⁷ İhtiyar ile raks haramdır İmâm Şafiî ve İmâm Gazzâlî gibi dahi bunların emsali fazıllar helaldir demişlerdir bunları dahi tekfir ederler mi? Cevap: İhtiyar ile raks helaldir diyen tekfir ederler mesâil-i şer'iyyenin kimseye ihtisası olmaz şer'iyyeden kimse müstesna olmaz. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 76b) Şafi mezhebinde raks helal olacak Hanefi mezhebi olan Zeyd, raks helal demesi ile niçin kâfir olur muhassalca cevab buyruldu? Cevap: Hiçbir mezhepte helal değildir.” (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 28b-29a)

⁴⁸ Süleyman Çelebi *a.g.e.*, vr. 126a-b, 127b.

⁴⁹ Ebussuûd, Gazzâlî ve Şafiî mezhebiyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Gazzâlî, uzemâ-i ulemâ-i hakikattir. Lakin makâlâtı kat'ı vüsûk etmeli değildir ve kütüb-i mevâizde terhib ve terğib edub edna emârât ve mehâyile vücud verir. Bu seseple İmâm İbn Kayyim Cevziyye (ö. 751/1350) Gazzâlî'nin İhya'sında vâki olan müsâhelâtı nakz ve ibram için ciltler dolusu eser tasnif etmiştir. Ondan gayri kâffe-i en'âma icâb-ı amel için te'lif ettiği meşâhir-i kütüb-i fıkhîyesindeki kelîmâtı dahi kat'ı râsih değildir. Şafiî mezhebi ile-i kâsıra ile ta'lil mutadları olub ve ile-i şer'iyyede bizim eimmemiz gibi te'sir şart etmeyüb, heman mücerred ihale ile iktifa etmeğin az mesele vardır ki ekâvil-i mütearıza yazub halkı tahayyur sûretinde tahayyur eylemeye... Bir zeki râşide itimad sedd-i sedide istinad eylemek lâzımdır. Ve madde-i nizaa ism-i raks ıtlakında bah ve nezâyiri tazâyî-i vakittir. Hill ve hürmet vesâyir ahkâm-ı şer'iyyenin menâtı ihtiyârdır. Cezbe-i ilâhiyye ile âlem-i teklifden münselih olan abd-i sâlihîn ef'âli hürmet ve kerahiyetle vasf olunmaz. Fi zamânina mübtedîn ki kimi bir hafta ve kimi on gün ve kimi kırk günde 'ye-

Fukahâ raks ve devrânla ilgili fetvalarında fıkıh ve fetva kitaplarında yer alan çeşitli ifadeler atıfta bulunmaktadır. İbn Kemal'in bir araya topladığı bu ifadeler şu şekildedir: "*Tetimme*⁵⁰ adlı eserde Şemsü'l-emime Halvânî (ö. 452/1060) sûfiler hakkında "Kendilerini 'sûfiyye' diye isimlendiren, özel bir elbise giyen, eğlence ve raks ile iştilal eden, makam ve mertebe sahibi olduklarını iddia eden kimseler Allah'a iftira ediyorlar. Bu kişilerin fitnelerini halk üzerinden bertaraf etmek için sürgün edilebilir" şeklinde fetva vermektedir.⁵¹ *Nisâbu'l-ihlisab*⁵² adlı eserde de eş-Şâmî "raks ve semâ caiz midir?" sorusuna "caiz değildir" şeklinde cevap vermiştir. *ez-Zahîra'da*⁵³ İbn Mâze el-Buhârî; raks ve semâ büyük günahlardandır. Şeyhlerden onu mubah sayanların hareketleri sara hastası kimse-nin hareketleri gibi olduğunu belirtmiştir. *El-Uyûn'da*⁵⁴ da şeyh ve müritlerinin raks ve devrân yapması kuluçkada yatan hayvana benzetilmekte cevaz verilmemektedir. *Cevher'ul-fetâvâ*⁵⁵ adlı eserde ise "mutasavvıfların yaptıkları semâ ve raks haram olarak nitelendirilmiş, dolayısıyla bunlara

tişdik' deyû da'va ederler el-iyaz-u billah. Hemân reisleri olan dall ve mudillün murâdı el içinde taayyun bulub müteayyin olmaktır. Evvela tâife-i sûfiyye sûfi cem edüb tac urub halvete koymak şer'an me'murun bih emir değildir." "...Cezbe-i ilâhiyye ile âlem-i teklîfiden münselih olanlar âlem-i şehâdete müteallik umûra asla şu'urları kalmaz... Hatta bazı azaları kanadılsa duymazlar. Onlardan hareket ve ızdırab vâkî olacak harekât-ı murte'iş gibi gayri muntazim vâki olur. Bu hali ile muttasif olanların harekâtı hurmet ve kerâhetle vasf olunmaz. Mukâbelesinde ne ikâb vardır ne de sevab. Amma ol tâifeden sâdir olan harekât-ı mevzû'a ve evzâ'ı masnû'a ehl-i İslâm'dan sâdir olmak mümkün değildir. İhtiyârîye haramdır. İzdırâriyyedir demek ma'siyet-i uhrâdir ihtirâz lâzımdır." (Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 231a-b).

⁵⁰ *Tetimme*, Burhâneddin Malimûd b. Ahmed b. Abdülazîz el-Hanefî'nin (ö. 616/1219) *Tetimmetü'l-fetâvâ* adlı kitabıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, (nşr. Şerefettin Yalrkaya-Kilisli Rifat Bilge), İstanbul 1971 (Millî Eğitim Basımevi), c. I, s. 343-344.

⁵¹ İbn Kemal bu naklin sahih olduğunu ifade etmektedir. Bkz. (Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 232b).

⁵² Ömer b. Muhammed b. İvaz eş-Şâmî (ö. 993/1585) adındaki Hanefî fakihinin fetva kitabıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. II, s. 1953.

⁵³ Burhâneddin Mahmud b. Ahmed b. Abdülazîz b. Mâze el-Buhârî'nin (ö. 616/1219) *ez-Zahîratü'l-Burhâniyye* adıyla meşhur olan *Zahîratü'l-fetâvâ* adlı eseri olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 823.

⁵⁴ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî'nin (ö. 373/983 veya 393/1003) eseridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, TDV Yay., Ankara, 1990, s. 35.

⁵⁵ Burada *Cevheru'l-fetâvâ* şeklinde geçen eser, Ebü'l-Fadl Rukneddin Abdurrahman b. Muhammed b. Emîrveyh el-Kirmânî'nin (ö. 543/1149) *Cevâhiru'l-fetâvâ* isimli fetva kitabı olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için Özel, *a.g.e.*, s. 51.

katılmak ve bu işler için bir yerde toplanmak caiz görülmemiş, semâ, gına ve kaval-düdük hepsinin bir olduğu belirtilmiştir. *Tuhfe'*de⁵⁶, haram kılınmış bir iş sırasında veya bir malın satışı esnasında teshili, tekbir ve Hz. Peygamber (sav)'e salât getirmenin haram olduğu söylenmiştir. *Hâvi'l-Kudsî*⁵⁷ adlı eserde de şöyle denilmiştir: "Def ve benzerleri haramdır. Raks etmek, elbise yırtmak ve bağırıp çağırmak da böyledir. Semâ benzeri meclislerde bulunanların şahitlikleri kabul edilmez."⁵⁸ İbnü'l Bezzâz'a göre sûflerin zikir meclislerindeki devrânı oyundur, dolayısıyla hükmü de haramdır. Bu sebeple de devlet başkanının onu yasaklaması gerekir.⁵⁹ Yine İbnü'l Bezzâz, *el-Hidâye* sahibinden⁶⁰ raks ve devrân hakkında şunu nakletmiştir: "İnsanlara şarkı söyleyen kimsenin (muganni) şahitliği kabul edilmez. Çünkü o, insanları büyük günah irtikâp etmek üzere toplamaktadır." Kirmânî (ö. 1237)'ye göre de "raksı helâl gören kimse kâfirdir. Onun haramlığı icmâ ile bilindiği takdirde, onu helâl gören kimsenin tekfiri lâzımdır.⁶¹ İbn Kemal "keşke Kirmânî, bu haber sahih değildir ve kıyas da sabit değildir; kâfir olmaz, fâsık olur deseydi" şeklinde temennisini ifade etmektedir.⁶² İbn Kemal, haramlığı ictihâdla sabit olan bir hususta helal diyenin tekfir edilmeyeceği görüşündedir. Ama fıkıh kitaplarında "kâfirdir"⁶³ yazdığı için mukallid kimsenin bunu

⁵⁶ Ebû Bekr Alâuddin Muhammed b. Alimed es-Semerkandî'nin (ö. 538/1144) Hanefî mezhebinin fûrû-ı fikhna dair yazdığı *Tuhfetü'l-fukahâ* (Dimaşk 1958) adlı eseridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâtib Çelebi, *Kesfu'z-zunûn*, c. I, s. 371.

⁵⁷ Cemâlüddin Ahmed b. Muhammed b. Mahmud el-Gaznevî'nin (ö. 593/1197) fûrû-ı fikh konularıyla ilgili *el-Hâvi'l-Kudsî* adlı kitabıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özel, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁸ İbn Kemâl, *Risale fi beyânü'r-aks ve'd-deverân*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 858, vr. 207b.

⁵⁹ Müfti Ali Çelebi, *a.g.e.*, vr. 123a.

⁶⁰ Ebü'l-Hasan Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) eseridir.

⁶¹ İbn Kemâl, *a.g.e.*, vr. 207b.

⁶² İbn Kemâl, *a.g.e.*, vr. 207b.

⁶³ Hurmet-i ictihâd ile sabit olanın müstehilli (helal diyeni) kâfir midir? Cevap: Değildir, ama fıkıh kitaplarında her yerde ki "yekfürü" yazar, mukallide onun ile amel vaciptir, ictihâd ile midir, değil midir dememek gerektir. (İbn Kemal, *a.g.e.*, *Dârülmesnevi*, 118, vr. 17b; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Slm. Ktp., Esad Ef., 696, vr. 39b; İbn Kemal, *Mecmau'l-Mesâil*, İstanbul Mezkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, 6253, vr. 55a.)

Mesele: "Zikrullah ederken ihtiyâr ile kalkmak helaldir." dese, şer'an ne lazım olur? *Elcevap*: Tecdid-i iman gerektir. (İbn Kemal, *a.g.e.*, *Nuruosmaniye*, 1967, vr. 76b-77a); Hürmeti ictihâd ile sabit olan şeyin müstehilli ikfar olunmayacak zikrullahda raks helaldir diyene ne tarîk ile ikfar olunur? *El-Cevab*: Kâfirin küfri kâfir diyen kafire diyençündür. Ebusuud Kuddise sirruhu. (Ebussuûd, *a.g.e.*, Esad Ef., 3697, vr. 17b).

sorgulamadan gereğini yapmak dışında bir imkânı olmadığını ifade etmektedir.

*Kitâb-u hayâti'l-hayevân'da*⁶⁴ İmam el-Kurtubî⁶⁵ et-Tartûşî'den⁶⁶ şu şekilde nakletmiştir: "Sûfilerin yolu fesatlık, cehalet ve dalâlettir. İslam, sadece Allah u Teâlâ'nın kitabında ve Resulullâh'ın (sav) sünnetindedir. Raks ve tevâcûde gelinçe, onu ilk defa Sâmîrî'nin yandaşları uydurmuştur. Onlar buzağı heykelini ilâh edindikleri zaman⁶⁷ onun etrafında raksetmeye ve vecde gelmeye başlamışlardır. Dolayısıyla raks ve devrân kâfir ve müşriklerin fiilidir.⁶⁸ *Fetâvâ-yı Tatarhân'ın* Kitâbu'l-kerâhiyye bölümünde yer aldığına göre bu dönemde semâ kapısı için ruhsat yoktur. Meşhur sûfi Cüneyd (r.h.) kendi zamanında semâdan tövbe etmiştir. Ancak yine de semaya ihtiyaç duyan olursa ancak şu şartlarla izin verilir: "Onların arasında tüysüz (çok genç) kimse olmamalıdır. Toplulukları aynı cinsten olmalı yani erkek ve bayan karışık olmamalıdır. Aralarında fâsik ve ehl-i dünya bulunmamalıdır. İhlas ile yapılmalı, ücret almak ve açılış yemekleri yemek için yapılmamalıdır. Üzerlerinde galebe olmadıkça kalkmamalıdır. Gerçek olmadıkça vecd gösterisinde bulunmamalıdır. Tarikat önderi Şeyh Seyyid Ahmed ed-Debûsî raksın haram olduğunu belirtmiştir. "Câmiu'l-fetâvâ" adlı eserde de devrân yapmak haram olup, haramı helâl sayan kimsenin de kâfir olacağı yazıldığını belirtmektedir.⁶⁹

Fukahâyâ göre zikir, ancak "tamam-ı edeble ve kemâl-i ta'zim vechi üzerine ferâğî hatır ile ve mezanna-yı riya olmayan yerde olacak

⁶⁴ *Kitâbu hayâti'l-hayevân*, Kemâleddin Muhammed b. İsa ed-Demîrî eş-Şâffî'nin (ö. 808/1405-06) ansiklopedik eseridir. Bu kitap için bkz. Cevat İzgi, "Hayâtü'l-hayevân", *DİA*, XVn, 18-20.

⁶⁵ İmam el-Kurtubî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Beler b. Ferec el-Ensârî el-Kurtubî'dir (ö. 671/1273). Meşhur bir Mâlikî fakih ve müfessiri olan Kurtubî'nin hayatı ve eserleri için bkz. Suat Yıldırım, "el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân", *DİA*, VII, 100-101.

⁶⁶ Tartûşî, Endülüslü Mâlikî fakihlerinden Ebû Bekr Muhammed b. el-Velîd'dir (ö. 520/1126). Cemâleddin Seyyâl, *Ebû Bekr et-Tartûşî*, Kahire 1968, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

⁶⁷ Burada el-A'râf, 7/148. ayetine telmihde bulunmaktadır. Söz konusu ayette şöyle denilmektedir: "(Tur'a giden) Musa'nın arkasından kavmi, zinet takımlarından, böğürebilen bir buzağı heykelini (tanrı) edindiler."

⁶⁸ Müftü Ali Çelebi, *a.g.e.*, vr. 123a-b.

⁶⁹ İbn Kemâl, *Risale fi beyâni'r-aks ve'd-deverân*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 858, vr. 207a; Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 232b; Müftü Ali Çelebi, *a.g.e.*, vr. 123a; Gürer, *a.g.m.*, s. 9-10.

ibadete denir ve sevab rica olunur.”⁷⁰ Rasûlullâh (sav) ashâbıyla beraber zikir yaparken sanki başlarına kuş konmuş kaçmasın şeklinde vakarlı bir şekilde oturlardı. Kur’ân-ı Kerim okunduğunda Rasûlullâh’ın ashabının gözlerinden yaşlar akar derileri ürperirdi. Bugün ise birilerine baygınlık geliyor, hâlbuki Resûlullah’ın (sav) ashabı böyle yapmıyordu.⁷¹

1.3. Raks ve Devrânı “İbadet, Helal ve Mübah” Kabul Eden Sûfîlerin Hukûkî Durumu

Fetvalarda hüküm, soru soran (müsteftî) kimsenin kullandığı ifadeye göre farklılık arz eder. “Raksı “helal” ve “ibadet” niyetiyle yapan kimseyle “mübah” niyetiyle yapan kimsenin hukûkî durumu bir değildir.⁷² Ayak, bel ve başı tek veya birlikte aynı anda oynatmanın hükmü de farklıdır. Şimdi İbn Kemal ve Ebussûd’un fetvalarından hareketle bu ifadelerle göre raks ve devrânın hukûkî durumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

İbn Kemal’e göre raks ve devrânı “ibadet” diye yapan kimse İslam’dan çıkar ve mürted olur. Çünkü ibadet Allah’ın yapılmasını emrettiği şeydir. Raks ve devrân oyun, eğlence ve abes fiil olup haramlığı belli olduğundan bunu ibadet telakki etmek⁷³ yani “Allah emretti” demek Allah’a iftira etmektir ve dolayısıyla bu da küfürdür.⁷⁴ Bu durumda kişi evliyse eşi boş, kestiği hayvan ölü olur. Öldüğü takdirde müslüman me-

⁷⁰ (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 28a-b; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 72b-73a).

⁷¹ İbn Kemâl, *a.g.e.*, vr. 207a.

⁷² İbn Kemal, *Risale fi fetvâ’r-raks*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 696, vr. 28a.

⁷³ *Mesele*: Sûfîyûn taifesi, halka olup oturup başlarını ve gövdelerini salıp çalkanı çalkanı ibadet diye zikrullah etseler, şer’an hüküm nedir? *Elcevap*: Haramdır. İbadet diyecek, küfür lazım olur. Esnây-ı zikirde abes fiil ederler ise haramdır. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 25a-b; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 76a); *Mesele*: “Zikrullah” ederken sağına ve soluna başlarını salsalar ama ki bellerini salmasalar, hemen başlarıyla sağ omuzlarında nefyedip sol omuzlarında ispat etseler dahi bu veçhile olan zikrullahı ibadet itikat etseler, şer’an hüküm nedir? *Elcevap*: Ol halet ehl-i şer’ ibadet demez. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 26a-b; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 81a)

⁷⁴ *Mesele*: Sûfîyûn taifesinden bazı kimseler müftiy-i zamanın fetvasına incinip hükmüyle amel etmeyip otururken başlarını ve bellerini sala sala, sağına ve soluna çalkanı çalkanı zikrullah eyleseler, “Ne varmış bu denli nesnede biz bunu ibadet diye itikat ederiz.” deyip ısrar üzerine olup feragat etmeyenlere şer’an ne lazım olur? *Elcevap*: Şer’ile haram olan fiil-i abese ibadet diyecek kâfir olur. (İbn Kemal, *Fetâvây-ı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 76a).

zarlığına gömülmezler⁷⁵ ve ebedi cehennemlik olurlar.⁷⁶ Bu kimselere verilen zekât, vereni sorumluluktan kurtarmaz.⁷⁷ Bu kimselerin derhal tecdid-i iman etmesi gerekir.⁷⁸

İhtiyar ile raks ve devrânı helal olarak kabul eden kimse haramı helal olarak kabul ettiğinden dolayı ibadet telakki edenlerle aynı durumdadır.⁷⁹ Fakat gayr-i ihtiyârî olduğu takdirde helal diyenleri tekfir etmekten kaçınıldığı görülmektedir.⁸⁰

⁷⁵ *Mesele*: Müftiy-i zamanın fetvâsını kaal almayıp ve kadının emrine muhalefet edip “Sema ile zikrullah edip kalkışıp ve sıçraşp dahi deveranla zikretmek helaldir, şeyhimizden böyle iştittik.” diyenlerin meytini, müslümanlar makberesine mi komak gerektir yahut kafirler makberesine mi komak gerektir? *Elcevap*: “Raksa helaldir.” diyenlerden ise sâir kefere gibi olur. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 26a; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 75b) İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârü'l-Mesnevi, 118, vr. 26a; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 75b. *Mesele*: Bir kimse, zikrullah ederken başını sağna ve soluna tahrik edip dönmek, helaldir ve ibadettir, deyip bu itikat üzerine fevt olduğu sabit ve zahir olsa, şer'an ol kimsenin namazını kılmak ve müslümanlar makberesine komak caiz midir? *Elcevap*: Değildir. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 27b; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 73a)

⁷⁶ *Mesele*: Bu zamanda, davay-ı tasavvuf edenlere, “Raks haramdır, helal diyeni fetva kitaplarında tekfir etmişlerdir. Bunun üzerine müftiy-i zaman dahi fetvâ vermiştir.” dedikte, bu emr-i şerife muhalefet edip lecc ve inat edip asla emr-i şer'e rıza vermeyip âhiru'l-emr ihtiyâr ile raks helaldir, diye itikat eylese ve haramdır diyene buğz ve adâvet üzerine fevt olsa, inde-ş-şer' hükmü nedir? *Elcevap*: Sâir kefere gibi “Muhalled fi'n-nârdır.”, ol kütüb-ü fetvâ hükmünce ki ol tâifenin küfrü tasrih olunmuştur. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 23b-24a; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 78b-79a).

⁷⁷ İhtiyar ile raks ve devrân eden taife (ye) zekat verseler zekat onlardan sakit olur mu? *Cevap*: Sakit olmaz, ol taife ol raks ibadettir der ise.” (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 23b).

⁷⁸ *Mesele*: “Ala tarîkı'd-devr ve'r-raks zikrullah eylemek haramdır.” diye fetva verdikten sonra bazı kimseler yine ol tâife olur, yine evlerine el atıp ziyafet ederler, şer'an ne lazım olur? *Elcevap*: Âsim olurlar, ol fiili ibadet itikat ederse, tecdid-i iman lazım olur. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 23b)

⁷⁹ *Mesele*: “Zikrullah ederken ihtiyâr ile kalkmak helaldir.” diye itikat üzerine olan şeyhlerin ellerini öpmek ve meclislerine hazır olmak, şer'an caiz midir? *Elcevap*: Caiz değildir, dâll ve mûdâll olanlardan ihtiraz lazımdır. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 24b; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 76b) *Mesele*: Sûfîyûn tâifesi, şer'an fetvâyâ kail olmayıp raksla zikrullah eylemek helaldir diye küfür üzerine musırr olsalar, bunlara selam vermek var mıdır? *El-cevap*: Yoktur. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 27b)

⁸⁰ Bir Halvetî, “Müftü bizden ne ister? Bizi bunun gibi güzel ibadetten men eder.” dese, ne lazım olur? *Elcevap*: Te'dip gerektir. (İbn Kemal, *Mecmau'l-Mesâilî'ş-Şer'iyye fi'l-Ulûmî'd-Dîniyye*, vr. 56b); *Mesele*: Halvetî tarihinde olan dervişler, sultanın duacılarıdır, ihtiyârlarıyla “Hu, hu.” derler, kalkmak, dönmek, şer'an helal midir ve haram mıdır? Şeyhlerimiz akvâlidir, zira, şeyhler birbirine muhalif oldular, hemen sultanın ilm-i muhit ol-

Mübah ise Allah (c.c)'ın kullarını yapıp yapmamakta serbest bıraktığı, yapıldığında sevap, yapılmadığında günah olmayan bir husustur. Raks ve devrânı "mübah" diye yapan kimse mürted olmaz, fakat fasık olur. Eşi boş, kestiği (zebîhası) de ölü olmaz.⁸¹

1.4. Raks ve Devrânı "Bilinçli ve Bilinçsiz" (İhtiyârî ve Gayr-i İhtiyârî-Izdirârî) Yapan Sûfilerin Hukûkî Durumu

Cevaz verenlere göre raks ve devrânın haramlığı ancak ihtiyârî bir şekilde, tasannu ve tekellüfle yapıldığı takdirde söz konusu olmalıdır. Sûfiler "iradeleri ellerinde olmadan zorunlu olarak yaptıklarından ehline caizdir" görüşündedir.⁸² Fukahâ ise fetvalarında ihtiyârî ve gayr-i ihtiyârî ayrımını esas almış, gayr-i ihtiyârî raks ve devrânı neredeyse imkânsız kılacak çok sıkı kurallara bağlayarak sûfilerin raks ve devrânı meşrulaştırma çabasını engellemeye çalışmıştır. Onlara göre ihtiyârî olması durumunda Kur'an ve vaaz meclisinde olan semâ ve raks haramdır. Yere yığılmadan ve vücûdu yaralansa duymayacak şekilde olmadan ıztırârîlik ve gayr-i ihtiyârîlik meydana gelmez. Bu durumda sevap ve ceza da olmaz, işledikleri ameller haramlık ve kerâhiyet gibi vasıflarla nitelendirilemez.⁸³ Raks ve devrânın ihtiyârî bir şekilde yapılması haramdır, ıztı-

duğu "Ma hüve'l-hak." ne ise beyan oluna. Helal ise haram diyen kâfir olur mu? Tecdid-i iman ve tecdid-i nikah lazım olur mu? Haram ise helal diyen kâfir olur mu? Tecdid-i iman ve tecdid-i nikah lazım olur mu? Cevap: Haramdır, ama haramlığını inkâr eden tekfir olunmaz. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 79b-80a)

⁸¹ Fî zamânina olan mutasavvifinin tevhd idüğün devrânına mubah i'tikâd eden kimseler şer'an kâfir olurlar mı? *el-Cevâb*: Gerçi mubah i'tikâd edenin küfrüne fetvâ vermişlerdir lâkin ibâdet idüğün i'tikâd etmeyecek küfründe tevakkuf olunmak ihtiyât-i akrab ve en-sebdir. (Düzdağ, *a.g.e.*, s. 133-134).

⁸² Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 230b.

⁸³ Tâife-i mutasavvifinin fi-zamâninâ eylediği hareket ve devrânlarına dahi olundukta "Ehline mubahtır, ihtiyârımız yoktur, ıztırârîdir, ederiz' deyu iddia ederler, hareket-i ıztırârîyye ki ehlinden sâdır olucak ibâhatine hükm olunur mu, anın alâmeti nedir (beyan buyurula) tâ ki sâlih tâlinden mümtaz ola. *el-Cevâb*: Cezbe-i ilâhiyye ile âlem-i tekliften münselih olanların âlem-i şehâdete müte'allık umura asla şuuruları kalmaz, nefis-i zekiyyeleri, âlem-i ruhanîde olan şu'ûn mutâla'asında müstağrak olup, tedbîr-i bedene müştegil olmaz, hatta ba'zı a'zâ kanatılma duymaz, onlardan hareket ve ızdırap vâkî' oluncak harekât-ı mürte'iş gibi gayri muntazam vâkî' olur. Bu halle muttasıf olanların harekâtı hürmet ve kerahet ile vasfolunmaz, mukabelesinde ne 'ikâb vardır ne sevâb. Amma ol taifeden sâdır olan harekât-ı mevzû'a ve evza'-i masnû'a, ehl-i salâhtan sâdır olmak mümkün değildir. İhtiyârîyyedir, 'ıztırârîyye' demek ma'siyet-i ahardır. Bu makûle işinde gücünde gezip, tegannî ile usulle ettikleri evzâ-i masnû'a 'İhtiyârî değildir' demek mü'minden sâdır olur mânâ değildir. (Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 231b).

rârlik ve gayr-i ihtiyârlik ise ayrı bir günah olup ondan kaçınmak gerekir.⁸⁴ Onlara göre ihtiyâr ile raks ve devrân eden kimseler kâfir olup⁸⁵ Müslüman ve kâfirler üzerine şahitlikleri kabul edilmez.⁸⁶ Ancak gayr-i ihtiyârî olması durumunda kişinin adil olması halinde şahitlikleri kabul edilebilir.⁸⁷ Bu kimselerin raks ve devrânı ihtiyârî ve gayr-i ihtiyârî yapıp yapmadıkları tam olarak belirlenmeden imametleri caiz olmaz.⁸⁸

Fukahâ raks ve devrân zikriyle ilgili hüküm verirken oturmaya veya ayakta olmaya büyük önem vermiştir.⁸⁹ Fukahâ ayakta yapılan zikirde baş, bel ve ayağın hareket etmesini doğru bulmamış, başın sallanmasına müsamaha ile yaklaşırken özellikle bel ve ayak hareketini zikre lazım bir husus olarak değerlendirmemiştir.⁹⁰ Sefih kimselerin ancak bu şekilde sefahete ulaştığını iddia etmiştir. Zikrin mümkün olduğu kadar vakar ve sükûnet içinde yapılması gerektiğini belirtmişlerdir.⁹¹

⁸⁴ Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 231a.

⁸⁵ *Mesele*: "Zikrullahda ihtiyâr ile raks ve devrân etmek helaldir." diye itikat eden kimseler, şer'an Ehl-i Sünnet cemaatından midir? *Elcevap*: Bazı kütüb-ü fetvâ mücebince müslüman değildir, Ehl-i Sünnet olmak nerde kaldı. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 22b; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 73a-b)

⁸⁶ İbadet niyetinde ihtiyâr ile zikrullahda dönen kimselerin müslümanlar ve kâfirler üzerine şer'an şahadetleri mesmû' olur mu? *Elcevap*: Müstehill-i kâfirdir. Bazı fetvada ol takdirce tecdid-i iman etmeyince olmaz. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 77a)

⁸⁷ Raks edip devrân ile zikrullah edip "helâldir" diyen kimselerin şahâdeti makbule olur mu? *el-Cevab*: Mu'tadi ise olmaz. İttifak bir hal ârız olup kendini bilmez olup etti ise âdil olacak olur. (Düzdağ, *a.g.e.*, s. 215)

⁸⁸ *Mesele*: "İhtiyâr ile sema eden ve dönen kimsenin imameti caiz değildir" diye fetva verdikten sonra dönüp sema eden imamın ihtiyârı mı, değil mi ma'lum olmasa, gelip imamet eylese, caiz olur mu? *Elcevap*: Olmaz. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 77b).

⁸⁹ *Mesele*: Taifey-i mutasavvıfa ihtiyârla kulların birbirinin boynuna ve beline dolayıp döne döne zikretseler, şer'an raks denilir mi? *Elcevap*: Denilir ol raksa ki ehl-i şer' ona haram demiştir. Raks-ı örfi değil raks-ı luğavîdir, ol halete şamildir, avâm ol halete, gerek raks desin gerek demesin. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 22b; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 74b)

⁹⁰ İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 23a; Düzdağ, *a.g.e.*, s. 132.

⁹¹ Zeyd kâimen zikrullah ederken başın ve belin ve ayağın tahrik edicek Amr Zeyd'e bu hareketi ibadet deyû mi edersin bu hod fi'l-i abesdir deyicek Zeyd de ibadet deyû etmeziz amma bu hareket mu'taddır, zikre lâzım bir haldir şevk gelür ederiz dese Amr hele bu vaz'ı etmek haramdır" dese Amr'ın sözi makbul olur mu? *el-Cevab*: Olur bel ayak hareketi zikre nice lâzım raks u deveran eden süfaha dahi ol mertebeye bu mertebeden varmışlardır mehma emken sekinet vakar muraat etmek gerektir. (Düzdağ, *a.g.e.*, s. 132-133).

Kısaca XVI. yüzyıl Osmanlı dönemi fukahası ibadet kavramını, Allah ve Rasûlü tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimleri olarak algılamış ve bu çerçevenin dışına çıkan her türlü davranışı ise, bid'at ve haram kabul etmişlerdir. Bu tutum, daha sonra onları haramı helâl kabul edenlerin tekfiri noktasına ulaştırmıştır.⁹²

2. Raks ve Devrânla İlgili Kendilerine Farklı Görüşler İsnad Edilen Fakihler ve Değerlendirilmesi

Fukahadan bazısı raks ve devrânın haram olduğunu ifade ederken bazısı da caiz olduğunu ifade etmektedir. Hatta bazı şeyhülislâmların haram olarak hüküm verdikleri bilinmesine rağmen raks ve devrânın lehinde fetva ve risaleler isnat edilmektedir.⁹³ Meselâ raks ve devrân aleyhinde bir risalesi ve birçok fetvası bulunan İbn Kemal hakkında burada yer alan görüşlerinin tam aksine raks ve devrâna cevaz verdiğini gösteren fetva ve risale isnat edilmektedir. Ebussuûd Efendi'yle ilgili de aynı iddia söz konusu olmaktadır.⁹⁴

Hukuk kuralları genel, soyut ve süreklidir. Bunun anlamı bir hukuk kuralının yürürlüğe girdiği tarihten itibaren kaldırılıncaya kadar sadece belli bir kimseye ya da olaya değil, aynı durumda bulunan tüm kişi ve aynı özelliği gösteren bütün olaylara uygulanmasıdır. Bu sebeple Osmanlı fakihlerinin kanun metni sayılabilecek fıkıh kitapları ortadayken ve buna bağlı olarak raks ve devrân aleyhindeki fetvaları dururken diğer iddialar da nereden çıkmaktadır? Bütün Osmanlı fakihlerinin iftâ usûlü ve kaynakları aynı olmasına rağmen şayet varsa onları farklı görüşlere sevk eden, hatta aynı fakihi hem haram hem de mübah şeklinde değişik hükümlere götüren hukûkî gerekçenin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Ancak bu yapıldıktan sonra kendisiyle çeliştiği zannedilen fakihler hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır. Bu da ancak İslam hukuk tarihi içinde Osmanlı fakihlerinin konumunu ve fetvalarının özelliğini bilmekle mümkün olacaktır.

Osmanlı fakihleri, meseleleri Kur'an, sünnet, icma ve kıyas gibi şer'î deliller ile çözmek yerine, önceki mezhep hukukçularının ortaya koymuş oldukları zengin hukuk külliyâtı içerisinde bir görüşü tercih

⁹² Koca, *a.g.m.*, s. 71.

⁹³ Öngören, *a.g.e.*, s. 380; Koca, *a.g.m.*, s. 50-59.

⁹⁴ Koca, *a.g.m.*, s. 55.

etmek suretiyle çözmüşlerdir. Bu sebeple sûfiler de kendi dönemlerindeki müftülerin fetvalarını ve fetvalarında yararlandıkları fakihleri gerçek manada müftü olmamakla suçlamaktadır. Muteber fıkıh kitaplarında birbirine zıt görüşlerin bulunduğunu iddia etmişlerdir.⁹⁵ Bu külliyâta bir meselede birbirinden farklı ve zıt görüşler içinden birini diğerine tercihte kolaylık sağlaması için önceki hukukçuların mezhep içindeki yerlerini belirleme ihtiyacı duymuşlardır.⁹⁶ İbn Kemal, Yavuz Sultan Selim'in ricasıyla yazdığı risalede fukahâyı yedi tabaka şeklinde tasnif etmiş, aralarındaki seviye farklılığını ortaya koymuştur.⁹⁷ Bu tasnife göre Osmanlı fakihlerinin çoğu sağ ve solu ayırt edemeyen makbul fıkıh kitaplarına dayanmadan bir görüş ortaya koyamayacak fakihler sınıfındandır. Devletin kendilerine verdiği görev de Hanefi mezhebi imamlarının ihtilafı olduğu hususları iyice araştırıp en sahih kaville hüküm vermeleridir.⁹⁸ Kısaca Osmanlı fakihleri fetvalarını fıkıh ve fetva kitaplarına dayalı olarak vermekle görevliydi. Bazıları fetvalarında yararlandıkları kaynağa atıf yaparken bir kısmı da yapmamıştır. Fakat daha sonra bazı fetva kâtipleri tarafından fetvâlarının fıkıh ve fetvâ kitaplarındaki dayanaklarını ortaya koyan nukûl çalışmaları yapılmıştır.⁹⁹ Bu şartlarda bir şeyhülislâm ya da müftünün fetva verirken keyfi bir şekilde kendi şahsi görüşünü resmi görüş yapabileme yetkisi bulunmamaktır. Dolayısıyla semâ, raks ve devrân konusunda leyhde ve aleyhte fetva veren fakihlerin ilgili hukuk literatüründe hukûkî dayanaklarının bulunması gerekir.

Fetvaların yeterli olmadığı, konunun biraz daha detaylı derinlemesine incelenmesi gerektiği durumlarda Osmanlı fakihleri yazdıkları risaleler yani bugünkü anlamda makalelerle meseleyi aydınlatmaya çalışıyorlardı. Burada Hanefi mezhep imamlarından gelen rivayetler içinde, dönemin ihtiyacına uygun olan görüşü tercih ediyorlardı. Meselâ dönemin ve sonraki asırların önde gelen fakihlerinden biri olan İbn Kemal

⁹⁵ İbn Bahâeddin, *a.g.e.*, vr. 188b.

⁹⁶ Hayrettin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, Yeni Şafak Yay., İstanbul 1996., c. II, s. 91.

⁹⁷ İbn Kemal, *Risâle fi Duhûli Veledi'l-Bint fi'l-Mevkûf ala Evlâdi'l-Eolâd*, Süleymaniye, 1049, 51a-b

⁹⁸ İbn Bahâeddin, *a.g.e.*, vr. 188b; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. baskı, TTK, Ankara, 1988, s. 86; M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Hars yay., 2005, s.72.

⁹⁹ Pehlül Düzenli, "Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvaları", *Basilmamış Doktora Tezi*, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 70-71.

bu çalışmaya da dolaylı bir şekilde konu olan “*Risale fi beyani’r-raks ve’l-deverân*”¹⁰⁰ adlı risalesini aynı usûlde kaleme almıştır. Burada kendi görüşlerine yer vermemiş, sadece raks ve devrân aleyhindeki kimi Hanefi fakihlerin görüşlerini nakletmekle yetinmiştir. Bu sebeple bazı araştırmacılar tarafından orjinallikten uzak bir çalışma olarak nitelendirilmiştir.¹⁰¹ Fakat İbn Kemal’in yaptığı bu nakiller kendisinin konuyla ilgili fetvalarının fikhî dayanaklarını ortaya koymasının yanında Hanefi fıkıh literatüründe raks ve devrânın durumunu ortaya koymaktadır. Sûfiler de fakihlere cevap verirken aynı yöntemi kullanmışlardır.

Bir müctehit ulaştığı yeni bir delile bağlı olarak yeni bir icthah yapabilir ancak Osmanlı fakihleri bir müctehit değildir ki yeni delile göre hareket etsinler. Hatta İbn Kemal risalesinde keşke “kâfirdir” demeseydi diye temennisini ifade ettiği bir hususta bile fetva verirken o görüş doğrultusunda fetva vermiştir.¹⁰² Ancak ilerleyen dönemlerde bu fetvaların sebep olduğu sorunların farkına vararak ve sosyal gerçekliği de dikate olarak fetvalarını güncellemek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.

Daha önce de ifade edildiği üzere raks ve devrâna cevaz verenler Hanefi fıkıh literatüründe bir delil bulamadıklarından ya bu meseleye dolaylı bir şekilde temas eden ayet ve bunların tefsirlerinden veya bir başka mezhep imamı olan İmam Şafiî ve onun takipçisi İmam Gazzâlî’nin konuyla ilgili fetvalarından yararlanmaya çalışmışlardır. Fakat kısa bir süre sonra onların bu konuda teşeffü’ yani “Şafiî mezhebine göre amel ediyoruz” şeklindeki meşruiyet alanları da 1537’de yayınlanan bir fermanla yasaklanmıştır.

İbn Kemal’e “*Risâle fi devrâni’s-sûfiyye*” adlı Arapça bir risale isnad edilmektedir.¹⁰³ İbn Kemal’in bilinen görüşleri söz konusu risalenin İbn Kemal’e aidiyetini sorunlu hale getirmektedir. Burada bazı sufilerin raksı oyun ve eğlence derecesine iletmesi, öncelikle şeyhlerin buna engel olması gerektiği, şayet onlar buna engel olmadığı takdirde yetkililerin bunu engellemesi gerektiği ifade edilmektedir. Yine Ulemâdan sûfilere tekfir

¹⁰⁰ İbn Kemal, *Risale fi beyâni’r-raks ve’l-deverân*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 858, vr. 206b-207b.

¹⁰¹ Koca, *a.g.m.*, s. 50.

¹⁰² İbn Kemâl, *a.g.e.*, vr. 207b.

¹⁰³ İbn Kemâl, *Risale fi devrâni’s-sûfiyye*, London, India Office Library and Records, Or. 12933, vr. 2a-b: Öngören, *a.g.e.*, s. 379.

edenler, (bu konuya), “muhakkak ki raks haramdır; kim haramı helâl görürse, kâfir olur” şeklinde bakmışlardır. “Aslında sûfilerin mutad hareketleri raks değildir. Sadece bazı hareketlerin raks olma şüphesi vardır. Binaenaleyh onu helâl gören kişi tekfir edilemez. Çünkü onun haram olduğuna dair nassdan herhangi bir dayanak yoktur. Bilakis onun dayanağı kıyastır. Onun haram olduğu hususunda icma da meydana gelmemiştir. Çünkü İmam Şâfiî, onun helâl olduğu kanaatindedir.¹⁰⁴ Raksı helâl görenin tekfir edilmesiyle ilgili olarak İbnü'l-Bezzâz'ın mevcut olan görüşünün ise ne bir sahih dayanağı vardır ne de kıyasla böyle bir hüküm verilebilir. Raks yapanların ve onu helâl görenlerin tekfiri konusunda açık bir delil olmadığı belirtilmektedir.”¹⁰⁵

Yukarıda özet olarak yer verilen söz konusu risale, sûfilere yönelik çeşitli tenkitler içerse de, aslında onların tekfir edilemeyeceği üzerine bina edildiği görülmektedir. Eser bu yönüyle sûfilerle fukahâ arasında orta yolu bulmaya çalışan İbn Bahâeddin'in risaledeki görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Ancak bir bütün olarak konuyu değerlendirdiğimizde risalede yer alan bazı görüşlerin İbn Kemal'in hem diğer risalesi hem de fetvalarıyla çeliştiği görülmektedir. Örneğin “raks yapanların ve onu helâl görenlerin tekfiri konusunda açık bir delil yoktur” iddası açıkça bazı fetvalarıyla çelişmektedir. Aynı şekilde İbnü'l Bezzâz'ın görüşünün

¹⁰⁴ Mesele: Şafiî mezhebinde raks helal olacak, Hanefi mezhebi olan Zeyd, “Raksa helal demesi ile niçün kafir olur, muhassalca cevab buyrula?” *Elcevap*: Hiçbir mezhepte helal değildir.¹⁰⁴

Mesele: İhtiyar ile raks haramdır İmam Şafiî ve İmam Gazzâlî gibi dahi bunların emsâli fazıllar helaldir demişlerdir bunları dahi tekfir ederler mi? Cevap: İhtiyar ile raks helaldir diyeni tekfir ederler mesâil-i şer'iyyenin kimseye ihtisası olmaz şer'iyyeden kimse müstesna olmaz. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 76b)

... Şâfiî mezheb-i ilel-i kasıra ile ta'lil mutadları olub ve ilel-i şer'iyyede bizim eimmemiz gibi tesir şart etmeyüb heman mücerred ihale ile iktifa etmeğin az mesele vardır ki ekâvil-i müteârıza yazub halkı tahayyur sûretinde tahayyur eylemeye. Kişi bu mekûle metâlib-i diniyyede dökmeles nesne-i medar-ı emr edinmek reva değildir. Bir zeki raşide itimad sedd-i sedide istinad eylemek lâzımdır... Zira raks ef'âl-i süfehâdır enbiyadan birine sehven isnad etmek küfür idüğü kütüb-i fetavada mesturdur ve ashab-ı kibardan bu fiil-i kabihin suduruna kavli kizbdır ve iftiradır ve İmâm Şafiî'den sadır olduğı sahîh değildir hiçbir müçtehit raks helal dememiştir... (Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 232a-b).

¹⁰⁵ İbn Kemâl, *Risale fi devîâni's-sûfiyye*, vr. 2a-b: Öngören, *a.g.e.*, s. 379.

“ne bir sahih dayanağı vardır ne de kıyasla böyle bir hüküm verilebilir” şeklinde reddedilmesi de bunlardan biridir.¹⁰⁶

Atâî, “Zeyl-i Şekâik”de ve Abdülahad Nuri Efendi, “Risale fî devrânî's-sûfiyye” adlı eserinde İbn Kemal’in Arapça bir fetvasını nakletmektedir. Konuyla ilgili yapılan araştırmada aynı fetvanın çok az bir farkla Ebussuûd Efendi’nin fetvâ kâtibi Velî b. Yusûf’un derlediği o döneme ait otantik fetva mecmûsasında da bulunduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla fetvanın İbn Kemal’e aidiyeti konusunda bir şüphe görünmemektedir. Burada İbn Kemal, gayr-i ihtiyârî olması durumunda veya ihtiyârî olmakla beraber gerçekten vecd halinde bulunduğu takdirde, müftüden fetva istemeye bile gerek olmadığını, raks ve devrânın kadim bir coşku ve taşkınlığa varmayan daim bir sekr hali olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷ Gerek risale gerekse fetva içerik olarak birbirine yakındır. Özel-

¹⁰⁶ Hurmet-i ictihâd ile sabit olanın müstehilli (helal diyeni) kâfir midir? Cevap: Değildir, ama fıkıh kitaplarında her yerde ki “yekfürü” yazar, mukallide onun ile amel vaciptir, ictihâd ile midir, değil midir dememek gerektir. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 17b; İbn Kemal, *Fetâvâ*, Slm. Ktp., Esad Ef., 696, vr. 39b; İbn Kemal, *Mecmau'l-Mesâil*, İstanbul Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, 6253, vr. 55a). Hurmet-i ictihâd ile sabit olan şeyin müstehilli ikfar olunmayacak zikrullahda raks helaldir diyene ne tarîk ile ikfar olunur? El-Cevab: Kâfirin küfri kâfir diyen kafire diyençündür. Ebussuûd. (Ebussuûd, *Mecmuatü'l-Fetâvâ*, Esad Ef., 3697, vr. 17b.)

¹⁰⁷ Ferhat Koca’nın Türkçe çevirdiği ve bizim Veli b. Yusuf derlemesi fetva mecmuasındaki bazı farklılıklar italik olarak belirttiğimiz fetva şu şekildedir: "Mes'ele: Halka biçiminde oturarak alışkanlık hâline getirdikleri 'Lâ ilahe illallah' kelimesiyle, vakitlerinin gerektirdiği biçimde, yüksek sesleriyle Allah u Teâlâ'yı zikreden -ki, o Allah'ın bir emridir- ve kendilerine zikrin etkisi galip gelince de kalkan ve zikirle sağa ve sola hareket edip deveren yapan ve Allah u Teâlâ'nın kendilerine öğrettiği şekilde celâl ve cemâl ile fikretmeleri sebebiyle yere düşen ve zaman zaman şevk ile çığlık atan ve ayaklarını yere vuran bir mutasavvife taifesi hakkında, Nebevi dinin âlimleri ve Mustafavî şeriat'ın hakimleri (*Allah onları faziletli kıldığı hususta kuvvetlerini artırsın, isabetli görüşlerini kemale erdirerek yükseltsin*)... ne der? Münkir kişiler bu taifeye baktığı zaman, onların devrânının, lehviyat sahiplerinin yaptıkları oyun olduğunu iddia eder. Hâlbuki adı geçen sûfiler, bunu vecd içinde görünmeye çalışanların (mütevâcid) ihtiyârıyla değil, sahih niyet ve güven sebebiyle, vecde erenlerin (vâcid) ısrarıyla yaptıklarını söylerler. (Yine onlar derler ki): Zamanın şânı yüce mütehasıs ve mahir ulemâsı katında makbul olan, mahir, âkil, âmîl meşâyihimizin, kendi huzurlarında zikir yapan fukarayı bundan men etmediklerini, hatta bundan lezzet alıp onlara bakarak ve onları dinleyerek istirahat ettiklerini gördük (bulduk). Bazı faziletli âlimlerin zikir ehline meclislerinde izin verdiklerini ve böylece yukarıda anılan biçimde onların zikir yaptıklarını ve ulemâ efendilerimizden pek çoğunun bunun caiz olduğu hususunda fetva verdiklerini gördük. Ulemânın, Hanefî ve Şafîî meşâyihinin yazdığı birçok kitapta, bu şekildeki zikir caiz gördüklerini ve onun büyük fayda ve yararını açıkladıklarını gördük. Bu tarz zikir her ne kadar sadece münkirlerin nefretini artırsa da, biz meşâyihinin söyledikleri şeyleri de-

likle Sünbül Sinan Efendi'nin, sûfilerin raksının oyun olarak nitelendirilemeyeceği tezi kabul edilmiştir. Raks ve devrânın gayr-i ihtiyârî olması durumunda veya ihtiyârî olmakla beraber "gerçekten vecd halinde bulunduğu takdirde bunun cevazını müftüye sormaya bile gerek yoktur" ifadesi söz konusu fetvaların kime karşı verildiğini ortaya koymaktadır.

Kısaca İbn Kemal ve Ebussuûd raks ve devrân ile ilgili fetvaları daha önce yazılmış fıkıh ve fetva kitaplarına göre vermişlerdir. Bu fetvaların zaman değişmesiyle beraber sosyal bünyeye uygun olmadığı ve sosyal barışı zedelediği ortaya çıkınca da konuyu yeniden ele alarak özellikle Ehl-i Sünnet çizgisinde olan raks ve devrân zikrini tarikatlarının bir parçası olarak icra edenleri rahatlatcak açılımlar getirmişlerdir. Yani onlar fikhî hüküm ile sosyal olgu arasında din ve devlet maslahatını gözeterek fetvayı güncellemeye çalışmışlardır.

Daha önce yer verildiği üzere bu dönemde yazıldığı anlaşılan İbn Bahâeddin'e ait bir risalede "bir taraftan İbn Kemal gibi müftüler ifrat ederek zikirde teganni ve lahna helal diyenlerin ve özellikle helal diye yapanların küfre düştükleri görüşü, diğer taraftan da Ali Cemâlî gibi müftülerin mübahlığına fetva vererek ifrat etmeleri sebebiyle her iki tarafın yeryüzünde büyük bir fitne ve fesadın çıkmasına neden olduğu" id-

falarca tecrübe ve müşahede ettik. Dolayısıyla bu şekilde zikir yapmak, mutasavvıfeye caiz ve onların hayrına, sevabına ve arzusuna (uygun) olur mu veya olmaz mı? el-Cevâb: Allahu a'lem, uygun bir şekilde yapıldığı takdirde tevâcüdde (vecdli görünmeye çalışmak) bir beis yoktur. Riyadan arınmış olması hâlinde, sallanmanın (temayül) da bir sakıncası bulunmamaktadır. Sözelimi, sen ayakla yürümeye yetenekli yaratıldın. Mevlâ'sının, tepesi üzere gelmesini istediği kişinin, bu şekil de ona gelmesi gerekir. Zamanlarını en güzel amellere harcayan arifler, sâlikler ve nefislerini kötü hâllerden zapt etmeye mâlik olanlar için, zikir ve semâ sırasında meydana gelen yukarıdaki durumlar hakkında ruhsat vardır. Onlar 'lâ ilâhe illâ hû'dan başka bir şey işitmez ve sadece O'na iştîyak duyarlar. O'nu zikrettikleri za man feryâd u figanla ağlarlar; O'na şükrettikleri zaman açıkça şükrederler; O'nu bulduklarında sevinç çığlıkları atarlar; O'nu gördükleri zaman rahatlarlar; O'nun huzuruna girmelerine izin verildiği zaman O'na koşarlar. (Bütün bu sayılan yönleriyle) vecd hâli onlara galip gelip de O'nun irade kaynaklarından içtikleri zaman; onlardan bir kısmında heybetin yıldızları doğar, sonra onların kızıllığı söner ve erir; onlardan bir kısmında lütuf şimşekleri çakar ve hareket edip güzel görünür; onların bir kısmının üzerine ise yakınlığın bir işareti olarak aşk (güneşi) doğar ve sarhoş olup (onların akli) kaybolur. (*Sahih bir vecd ile vecde eren kimsenin bunun caiz olup olmadığı müftüye sormasına bile gerek yoktur. O kadim bir neşe, taşkınlığa varmayan daim bir sekr halidir.*) İşte benim bu konudaki cevabım budur. En doğrusunu bilen Allah'dır. (Ebussuûd, a.g.e., vr. 231b-232a; Atâî, *Hadâikül-hakâik*, s. 171; ayrıca bu fetva için bk. Abdülahad Nuri Efendi, *Risale fi deverâni's-sûfiyye*, 100-101).

dia edilmektedir.¹⁰⁸ Buna göre eğer İbn Kemal, özeti verilen risale ve fetvadaki görüşlere sahip olsaydı bu şekilde bir ithama ma'ruz kalmaz, söz konusu fetvaları da vermezdi. Dolayısıyla İbn Kemal'in kazasker olduğu dönemlerde raks ve devrâna karşı bir kimse olduğu tartışmasız bir gerçektir. Fakat İbn Kemal'in biyografisi incelendiğinde ilerleyen dönemlerde Sünbül Sinan Efendi (ö. 936/1529)'yle var olan dostlukları yine İbn Kemal'in hasta yatağında yatmakta olan Sünbül Sinan Efendi'ye söyledikleri bunu ortaya koymaktadır: "Efendi, bizim fetvamız sizlere değildir. Aslını bilmez mezhebi kaçık süfehâyadır."¹⁰⁹ Hatta onun ölümü üzerine bir mersiye yazması, İbrahim Gülşenî'yle ilgili görüşleri, Emir Buhârî hazretlerinin ricasıyla para vakıflarıyla ilgili risale yazması, onun halifesi Mahmut Çelebi'yle bilinen dostlukları ve gerekse vefatından sonra Mahmud Çelebi zaviyesine defni onun tasavvufa ve tasavvuf ehline uzak olmadığını ortaya koymaktadır.

Zenbilli Ali Cemâlî Efendi, Şeyhülislâm Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi ve Ebussûd Efendi de raks ve devrânın cevazına dair Sünbül Sinan Efendi'nin bazı fakihleri taassup içinde olmakla itham ettiği "*Risâle-i Tahkikiyye*" adlı eserin şeriata uygun olduğunu tescil etmişlerdir. Sûfilerin tezini şeyhülislâmlar onayladığına göre söz konusu ihtilaf ilmi olmaktan ziyade siyasidir. Nitekim Sünbül Sinan Efendi eserinin başında raks ve devrân tartışmalarının Yavuz Sultan Selim döneminde çıktığını ifade etmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere bu dönem tarikat merkezli Şah Kulu, Nur Ali Halife, Şah Velî ve Şah Kalender gibi çeşitli isyanların çıktığı ve İran'dan kaynaklanan Şii sorununun yaşandığı bir zaman dilimidir. Dolayısıyla devletin içinde bulunduğu şartlar Osmanlı devlet adamlarının tasavvuf kaynaklı oluşumlar konusunda teyakkuzda olmasını gerektirmektedir. Bu sebeple yöneticilerin şeyhülislâm ve kazasker atamalarında müftülerin tasavvuf meselelerine bakış açılarına dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Meselâ Şeyhülislâm Ali Cemâlî Efendi (ö. 932/1526) tasavvufi meselelere daha müsamahakâr bakarken, onun halefi olan İbn Kemal daha sert olarak yaklaşmıştır. Ondan sonra gelen Şeyhülislam Sa'di Çelebi (ö. 945/1539) ise olumlu fetva veren fakihler arasında zikredilmektedir.¹¹⁰ Onun ardından gelen Şeyhülislam Çivizâde Mehmed

¹⁰⁸ İbn Bahâeddin, *a.g.e.*, vr. 190b.

¹⁰⁹ Beşir Efendi, *a.g.e.*, vr. 46a; Reşat Öngören, *a.g.e.*, s. 380.

¹¹⁰ Abdülahad Nuri Efendi, *Risale fi devrânî's-süfîyye*, 92-93; Koca, *a.g.m.*, s. 52.

Efendi (ö. 954/1547), Kadirî Çelebi (ö. 955/1548) ve Ebussuûd Efendi'nin tutumu İbn Kemal'in tutumuyla örtüşmektedir. Hatta Çivizâde para vakıfları konusundaki yasaklayıcı tavrıyla Sofyalı Bâli Efendi gibi ileri gelen meşâyihün da baskılarıyla daha hayatteyken şeyhülislamlıktan azledilen ilk kişi olarak tarihe geçmiştir.¹¹¹ Bütün bu atamalar şeyhülislâm tayininde atanacak kimselerin tasavvufa yönelik eğilimlerinin dikkate alındığını ortaya koymaktadır.

Kazaskerlerin atamalarında da benzer şekilde bir denge gözetildiği söylenebilir. Meselâ Ali Cemâli Efendi şeyhülislâmken İbn Kemal, Anadolu Kazaskeri olarak tayin edilmiştir. Bu şekilde yapılan dengeli atamalarla potansiyel tehdit oluşturabilecek meşâyihün sürekli hukûkî baskı ve kontrol altında tutulduğu görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde atamalarla sağlanan bu ince denge kaybolmuş olacak ki raks ve devrân tartışmaları, maalesef asayiş olaylarına sebep olacak noktaya ulaşmıştır. Tarihte Kadızâdeliler ve Sivâsîler mücadelesi olarak geçen bu çekişmede de devlet adamları biraz daha sert tedbirler almak zorunda kalsalar da birinin diğerini devlet imkânlarını kullanarak ortadan kaldırmasına da müsaade etmemiştir.¹¹² Aksi takdirde İbn Kemal ve Ebussuûd şayet fetvalarıyla ileri gelen ve Ehl-i Sünnet çizgisindeki bu meşâyihün hedef almış olsaydı kendi görüşüne göre meclislerine dahi gidilemeyeceği hatta kâfir olduğunu ileri sürdüğü bu kimselerle ileri düzeyde bir dostluğu kurabilmesi nasıl mümkün olabilirdi?¹¹³ Uzun yıllar dini bürokrasinin en üst mertebesinde bulunan bir devlet adamının toplumun önemli bir kesimini bazı kayıtlar ve şartlara bağlı olarak tekfir etmesi ve verdiği fetvanın gereği yapılmadığı halde o makamda kalabilmesi nasıl izah edilecektir?

¹¹¹ Mesele: Bir kimse "muamele-i şer'iyye hiledir, Hak Teâla aldatmaktır bundan hasıl olan ribh haramdır ve câiz değildir" dese şer'an ne lazım olur? Cevap: Kâfirdir, ol itikaddan dönmez ise katli lazım olur. (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmesnevi, 118, vr. 34a; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 21a, 30a); Tahsin Özcan, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", *İslâm Araştırma Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul, 1999, s. 140.

¹¹² Halvetî şeyhlerinden Abdülhad Nuri Efendi, konuyla ilgili olarak çeşitli dönemlerde padişah fermanlarının çıkarıldığını belirterek şu fermanı nakleder: "Sultan Mehmed Han ve Sultan Ahmed Han zamanlarında etraflarda olan hâkimlere emirler gönderub ol cânibde bazı dânişmendler fukarâ-yı muvahhidini ve sulehâ-yı mütevâcidini 'Siz devr semâ idersiz' deyü eziyet itmeleri mesmû-ı hümâyunum olub, büyürdüm ki, emr-i şerifim vâsıl oldukda anları tefahhus idüb (araştırıp) sulehâya eziyetlerini def idesin. İnad idenleri ta'zîr idüb uslanmayanlar südde-i saadetime (saadet kapıma) arz idesin' buyurmuşlar." (Abdülhad Nuri Efendi, *Risale fi deverâni's-süfiyye*, 102).

¹¹³ Öngören, *a.g.e.*, s. 380.

Söz konusu fetvalar iddianâmede yer aldığı şekliyle Şeyh Oğlan İsmail-i Ma'şukî gibi şeriatın sınırlarını zorlayan kimselerin karşısına çıkmaktadır.¹¹⁴ Ayrıca raks ve devrânın ibadet, helal ve ihtiyârî bir şekilde yapılmasının önüne geçerek Kur'an ve sünnet dışında yeni bir ibadet şeklinin icad edilmesini (bid'at) önlemektedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet çizgisinde olan birçok tarikat, raks ve devrânı ibadet, ihtiyârî ve helal saikiyle değil de mübah ya da gayr-i ihtiyârî ortaya çıkan geçici bir hal olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla kâfirdir, meclislerine girilmez hatta selam verilmez gibi ifadeler bu kimseleri kapsamaz. Dolayısıyla söz konusu fetvalar İbn Kemal gibi şeyhülislamların bazı meşâyih ile dostluk kurmasına engel değildir. Yine İbn Arabî ve Sadreddin Konevî aleyhinde halka bilgiler verenlerin tutuklanması konusunda yönetimin icraatına destek vermesine mani değildir.¹¹⁵ Yani müftülerin fetvalarıyla amelleri birbirine zıtlık teşkil etmez. Hatta birebir dostluklarla fetvalarının daha iyi anlaşılmasına, bazı kendini bilmez Müslümanların bu sûflere sataşarak asiye olaylarının çıkmasına mani olunmuştur. O dönemde bu tür hadiselerin yaşanmaması bu dostluklar sayesinde. Hatta bu şeyhülislamların bir şeyhe intisap ederek ders aldığı, hatta Ebussuûd'un bir şeyh oğlu olduğu da bilinmelidir.¹¹⁶

Bu dönemde meşâyih arasında İbn Kemal dâhil ilmiye muhitinin büyük alakasını celbeden Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Emîr Buhârî'nin halifesi ve damadı Mahmud Çelebi (ö. 938/1531-2) de raks ve devrân tartışmalarında farklı bir tavır içindedir. O'na göre ulemânın

¹¹⁴ *Mesele*: Bu zamanda olan şeyhlerin ve sûflerin ilimlerinden ve amellerinden bazıları bunlardır ki, zikrolunur: Ferâizin ve vâcibâtın ve sünen-i müekke olan nesnelere ilmini ve taallümünü terk edip onları ikame eylemezler. Muharremâtın ve mekrûhâtın dahi, ilmini tahsil ve taallümünü terketmeyip mücdî ve sâî olurlar. Ehl-i ilimden bir kimse onlara dese ki; "Siz kendinizi salâha ve şeyhûhata nisbet edersiniz. İmdi bir kimse ferâizden veya vâcibattan birini bir kere terk eylese, ol kimse fasık olur. Siz, 'hu' diye farz terk edersiniz ki, cemî' ferâiz ve vâcibât onunla ve sünen ve muharremât ve mekrûhât onunla ma'lum olur ki, ol farz, Resûlullah (sav)'in: "İlim talebi her müslüman erkeğe ve kadına farzdır." dediği ilimdir ki, öyle olduğu hâlde siz nice salihsiniz." dese, mezkûr olan şeyhler ve sûfler onun mukabelesinde cevaplarında: "İlm-i zâhir hicaptır, ilm-i bâtınla meşğul olacak sonra ol ilm-i zâhir keşf olur." deseler, bu hususta hükm-ü şer'î nedir? *El-cevap*: İlm-i şer'iayı hicap addeden mülâhideden olur, ol itikat-ı batıldan dönmezler ise katlolunur." (İbn Kemal, *a.g.e.*, Dârülmünevi, 118, vr. 25b-26a; İbn Kemal, *a.g.e.*, Nuruosmaniye, 1967, vr. 80b-81a).

¹¹⁵ Ebussuûd, *a.g.e.*, vr. 227a.

¹¹⁶ Ahmet Akgündüz, "Ebussuûd", *DİA*, c. X, s. 365.

zâhir gözüyle bakıp şeriata aykırı bulduğu raks ve devrân dâhil tasavvufi meselelerde kendine göre haklı olduğunu, ama bizzat o hali yaşadığı takdirde şeriata uygunluğunu anlayacağı görüşündedir.¹¹⁷ İbn Kemal'in söz konusu risale ve fetvasından bu hali yaşadığı ve buna göre fetva verdiği anlaşılmaktadır. Diğer fetvaları da ihtiyârî ve vecd halinde olmayan haller için geçerli olduğu söylenebilir.

Sonuç

XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunda İslam, hayatın bütün yönlerini kuşatmaktadır. Fukahâ şer'î delillere dayanmayan din adına çıkmış her yeni durumu (bid'at) genel bir değerlendirmeye tâbî tutmuş, meşruiyetini nasslardan almayan, din ve devlete zararlı olan bütün uygulamalara karşı mücadele etmiştir. Bu dönemde raks ve devrânın meşruiyeti etrafında yapılan tartışmalar da bu çerçevede değerlendirilebilir.

Raks ve devrân denildiğinde yüzyıllar boyu süren bir tartışma söz konusudur. Hatta bazı dönemlerde tahammül sınırları zorlanmış, taraflardan birinin diğerini ortadan kaldırmaya kadar varacak bir mücadeleye dönüşmüştür. Dolayısıyla raks ve devrân tartışmalarını sırf ilmi sâiklerle veya klasik anlamda fukahâ-meşâyih tartışması olarak değerlendirmek tek başına yeterli bir açıklama olmayacaktır. Çünkü devlet adamları muamele-i şer'iyye gibi bazı konularda kesin bir tavır alarak bu işleme "Allah'ı aldatmaktır" diyen şeyhülislâmı azletmiş, ülkede tek bir görüşü hâkim kılmıştır. Fakat raks ve devrân konusunda aynı kararlılık gösterilmemiş, kamu düzen ve istikrarını bozmamak kaydıyla bu tartışmalara izin verilmiştir. Hatta yapılan atamalarla adeta buna zemin hazırladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bu yüzyılda yapılan şeyhülislâm ve kazasker atamaları dikkatle incelendiğinde bu ince siyasetin ipuçlarını tespit etmek mümkündür. Zenbilli Ali Efendi raks ve devrân kayıtsız mübah görürken, İbn Kemal haram olarak değerlendirmektedir. Ondan sonra gelen Sa'di Çelebi mübah olarak değerlendirirken onu takibeden Çivizâde ve Ebussuûd'un İbn Kemal çizgisinde olduğu görülmektedir. Onların sahip oldukları bu farklı görüşler sebebiyle tercih edildikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İbn Kemal gibi şeyhülislâmlar eliyle tarikatlar, raks ve devrân üzerinden hukûkî baskı altına alınmış, gerektiğinde

¹¹⁷ Öngören, *a.g.e.*, s. 361, 395.

hukûken müdahale edebilme imkânı sağlanmıştır. Bu durumun meşâyih devlet adamlarına daha da yakınlaştırdığı söylenebilir.

Fetvalarda hâkimü'l-vakt yani zamanının hükümdarının şer'an yapabilecekleri yer almaktadır. Fakat devlet adamları ve kadıların fetvaların gereğini yapmak konusunda çok da istekli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum devletin tasavvuf kaynaklı potansiyel tehditlere karşı teyakkuz halini ifade etmekte, ancak gerekmedikçe de müdahale edilmediği anlamına gelmektedir. Fetvalar, istismara açık bu alanda bir çeşit jandarmalık yaparak bazı meşâyih'in şeriat çizgisini aşmaya yönelik tutum ve davranışlarına karşı kendiliğinden önleyici bir rol üstlenmiştir. Artık yönetim ve ulemâ tarafından yakından izlendiklerinin farkında olan tarikat mensupları tasavvufî görüşlerini yaymakta daha dikkatli olmayı tercih etmişler ve Ehl-i Sünnet çizgisini aşacak çıkışlardan uzak durmuşlardır. Bu sınırı zorlayan veya aşanlar da yasal takibat sonucu cezalandırılmışlardır. Dolayısıyla söz konusu şeyhülislam fetvalarıyla İslam'a ve Osmanlı devlet ve toplumuna büyük bir hizmet sunmuşlardır.

Bu araştırmada birçok fetva ve risaleden yararlanılarak fukahâ ve meşâyih her iki tarafın görüşleri tespit edilerek biraraya getirilmiştir. Bu tartışma sonucunda zamanla Osmanlı siyasi coğrafyasında cehrî zikir ön plana çıkaran Halvetilik ve Kadirilik gibi tarikatlar gerilerken, yerine hafî zikir yapan Nakşibendilik gibi tarikatların ön plana çıktığı söylenebilir.

Hukuk kuralları genel, soyut ve süreklidir. Belli bir kimseye ya da olaya değil, aynı durumda bulunan tüm kişi ve aynı özelliği gösteren bütün olaylara uygulanır. İbn Kemal ve Ebussuûd gibi dönemin ileri gelen fukahasının sûfilerin yapmakta oldukları raks ve devrân hakkındaki görüşleri ortadadır. Onlar bu görüşleri daha önce yazılmış fıkıh ve fetva kitaplarındaki hükümlerden aldıklarını açıkça belirtmişlerdir. Bu metinleri adetâ nass gibi bağlayıcı kabul etmişler, fikhî hüküm ile sosyal gerçeklik arasında din ve devlet maslahatını gözeterek güncellemeye çalışmışlardır. Buradan hareketle raks ve devrânı ibadet ve helal olduğu düşüncesiyle ve ihtiyârî şekilde yapanları küfürle itham etmişler, fakat mübah, gayr-i ihtiyârî şekilde ve gerçekten vecd halinde olmak şartıyla yapanlara aynı hükmü vermemişler ama neredeyse imkânsız kılacak şartlar ileri sürmüşlerdir.

Sonraki dönemlerde Osmanlı'nın bu parlak döneminde öne çıkmış herkes tarafından otorite kabul edilen müftülerin eser ve fetvalarından

yararlanmaya çalışmışlardır. Fakih olmaları yanında bir devlet adamı olan fukahâ, verdikleri fetvalarda hukûkî dayanak yanında devlet güvenliği ve kamu düzenini de gözeterek hüküm vermek durumunda kalmışlardır.¹¹⁸ Bu münasebetle kendi hukûkî mütaaları ne olursa olsun iç barış ve toplum düzenini bozacak uygulamalardan kaçınmışlardır. Dolayısıyla onların semâ, raks ve devrânın meşruiyeti etrafındaki fetva ve risaleleri hukûkîlik kaygısı yanında devlet adamlığı sorumluluğunun birleştiği bir sorun olarak görülmelidir.

Kaynakça

- Abdülhad Nuri Efendi, *Risale fi devrâni's-sûfiyye*, y.y., t.y.. (İSAM Osmanlıca Risaleler)
- Akgündüz, Ahmed, "Ebussuûd", *DİA*.
- Aşkar, Mustafa, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniv., İlahiyat Fak. Dergisi*, XXXIX, ss. 49-80.
- Atâî, Nev'izâde, *Hadâiku'l-hadâik fi tekmileti's-şekâik*, Neşreden: Abdülkadir Özcan, Çağrı yay., İstanbul 1989.
- Aydın, M. Âkif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İFAV. Yay., İstanbul, 1985.
- Türk Hukuk Tarihi*, Hars yay., İstanbul, 2005.
- Âzamat, Nihat, "İbrahim Gülşeni", *DİA*.
- Beşir Efendi, *Semâ ve Devrân Risâlesi*, Slm. Ktp., Esad Ef., 1352.
- Birgivi, Mehmed, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*, y.y., 1268.
- Cevat İzgi, "Hayâtü'l-hayevân", *DİA*.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa, 2001.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre, Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şûle Yay., İstanbul, 1998.
- Düzenli, Pehlül, "Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvaları", *Basılmamış Doktora Tezi*, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

¹¹⁸ Düzdağ, a.g.e., s. 131.

- Ebussuûd, Ahmed b. Muhammed el-Imâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, (Derleyen Velî b. Yusuf), İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 187.
- Mecmûatü'l-fetâvâ*, Esad Ef., 3697.
- Ma'rûzât*, Amasya Sultan Bayezid Ktp. 937/2.
- Gürer, Dilaver, "Osmanlılar'da Sema, Devrân, Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislam Risalesi", *Tasavvuf Dergisi*, Ankara, 2010/2, Sayı: 26, s. 1-23.
- İbn Bahâeddin, *Risâle alâ risâle Ali Çelebi fi'd-devrân ve'r-raks*, Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Ktp. Koleksiyonu, Müstensihî: Ahmed Karsî, İstinsah Yeri: Kızıldağ (Adana), Arşiv no: 60 Zile 114/3, vr. 188b-191a.
- İbn Kemal, *Mecmau'l-Mesâil*, İstanbul Mezkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, 6253.
- Fetâvâ*, Slm. Ktp., Esad Ef., 696.
- Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Dârü'l-Mesnevi, 118.
- Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Nuruosmaniye, 1967
- Fi Tahkiki'l-Hakk ve İbtâli Sâiri'l-Sûfiyye fi'r-Raks ve'd-Devarân*, Slm.Ktp., M. Hafid Ef. 453.
- Risale fi beyânî'r-aks ve'd-deverân*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 858.
- Risale fi devîânî's-sûfiyye*, London, India Office Library and Records, Or. 12933, vr. 2a-b.
- Risâle fi Duhûli Veledi'l-Bint fi'l-Mevkûf ala Evlâdi'l-Evlâd*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, 1049.
- Risaletü'l-Münire*, Cemal Matbaası, 1308.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, Yeni Şafak Yay., İstanbul 1996.
- Kâtip Çelebi, *Mîzânu'l-hak fi ihtiyâri'l-ehakk*, Sadeleştiren: Süleyman Ulu-dağ-Mustafa Kara, İstanbul 2001.
- Kılıç, Rüya, Osmanlı Devleti'nde Gülşenî Tarikatı (Genel Bir Yaklaşım Denemesi), <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1272/14648.pdf>, 24.04.2013.

- Koca, Ferhat, "Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları", Tasavvuf Dergisi, Ankara, 2004, Sayı: 13, s. 25-74
- Lâtîfî, *Tezkire-i Lâtîfî*, İstanbul 1314.
- Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-şekâik*, Neşreden: Abdülkadir Özcan, Çağrı yay., İstanbul 1989.
- Müfti Ali Çelebi, *Risale fi hakkı'd-devrân ve'r-raks*, Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 11, vr. 122b-125a.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Sûfliğine Bakışlar*, Timaş Yay., İstanbul 2011.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, TDV Yay., Ankara, 1990.
- Süleyman Çelebi (eş-Şehir bi Geleryânî), "Risaletün makbûletün ala reddi risaleti'l-Müftî Ali Çelebi", Müstensihî: Abdurrahman Muhyid-dinzâde, Tarih: 1231/1815, Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 11, vr. 125b-127b.
- Sünbül Sinan Efendi, *Risâlet-i Tahkîkiye*, Milli Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No: 06 Mil Yz A 4784/1, vr. 1b-23b.
- Tahsin Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", *İslâm Araştırma Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul, 1999.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. baskı, TTK, Ankara, 1988.
- Yıldırım, Suat, "el-Câmi'i-Ahkâmi'l-Kur'ân", *DİA*.

